

8. 12. 1946 6/15 М. Ш. Д. 681/1942

МАКЕДОНСКА БИБЛИОТЕКА

ИЗДАВА МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ

№ 15.

Сър. 193

БЪГЛИ СПОМЕНИ

А. ТОШЕВЪ

ДАРЪ

ОТЪ

МАКЕДОНСКИЯ НАУЧЕНЪ
ИНСТИТУТЪ

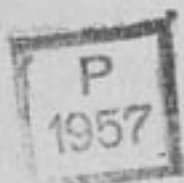
СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1931

Народна библиотека — Скопје

Инв. № 681/1942

ДАРЪ

ОТЪ Македони. Кач.
Коча Милошевски

ПРЕДГОВОРЪ

Нѣкои отъ тия спомени бѣха обнародвани по-рано въ сп. „Мисълъ“, а други за пръвъ пжть сега виждатъ бѣлъ свѣтъ. Повечето отъ тѣхъ се отнасятъ къмъ ония времена, когато епическитѣ борби на македонския българинъ за свобода и независимъ животъ бѣха въ разгара си, къмъ оная епоха, когато, покрай страданията и неволитѣ, на които бѣ изложено подвластното на Турция българско население, последното все пакъ се ползуваше съ голѣми сравнително културно-просвѣтни права. Свободно то се черкуваше и учеше на своя майчинъ езикъ и, залѣгайки съ ненадмината упоритостъ и постоянство за своето политическо освобождение, то отъ день на день увеличаваше броя на своитѣ черкви и училища. Въ това отношение Македония далечъ бѣ надминала тогавашното сръбско кралство. Трѣбва да се признае, че що се отнася до народностъ и културни права на раята, турцитѣ бѣха крайно вѣротърпими. А сега? — Сега въ Македония, въ хубава, красива Македония, въ най-

българската земя, въ родината на славянскитѣ апостоли Св. Кирилъ и Методий и на старобългарския езикъ, въ оная часть отъ общото българско отечество, гдето се зачена новобългарското възраждане, въ страната, чиито културни ценности и въ далечното минало и посетне играха такава огромна роля въ историята на българския народъ,— нѣма сега българска черква, нѣма българско училище. Всички храмове Божии, гдето отъ вѣкове се молѣха на матерния си езикъ съзнателнитѣ македонски българи, както и всички учебни заведения, гдето хиляди и хиляди млади българчета черпѣха наука и просвѣта все на майчиния си езикъ, днесъ силомъ сж превърнати въ сръбски и гръцки. Подъ страхъ на сръдновѣковни наказания днесъ не може да се спомене името българинъ въ Македония. Споредъ новитѣ нейни поробители тамъ нѣма освенъ „прави сърби“ и „славяногласни елини.“ И все пакъ Македония е херметически затворена за всѣки външенъ българинъ. А трѣбваше ли да е тъй, ако тамъ действително живѣеха само сърби и гърци? Самиятъ тоя фактъ не е ли достатъченъ да докаже, че и днесъ тамъ духътъ на българщината е все тъй бодъръ и съзнанието

все тъй силно като въ миналото? Ако не бѣтъ, щѣше ли светътъ днесъ да бжде свидетель на тоя изключителенъ тиранически режимъ, на който е подложено българското македонско население? Ала въпрѣки всички насилия, всички противочовѣшки мѣрки за денационализиране, македонскиятъ българинъ, гордъ и съ силно развито национално чувство, нѣма да преклони глава предъ модернитѣ си тирани и за нищо на свѣта нѣма да се откаже отъ своя родъ. Той знае, че залогътъ за спасението на едно тъй свѣтло българско минало е преди всичко въ постоянството и търпението; а той има и едното и другото. На мрачния походъ на Неправдата, той и за въ бждеще все съ сжщата несъкрушима енергия ще противопоставя духътъ на неунищожимата Правда, до като последната възтържествува. А тя не може да не възтържествува при наличността на една тъй заветна любовъ къмъ страдащата и окървавена днесъ родина, при наличността на едно тъй дълбоко национално съзнание, о което, като въ гранитна канара, ще се разбиватъ всички отчаяни опити на сърби и гърци за обезбългаряване на българска Македония.

А. Тошевъ.

СОЛУНЪ

Късно презъ нощта на 5 септемврий 1888 г. съ бѣлградския влакъ пристигнахъ въ Солунъ, дето отседнахъ въ известния по туй време хотелъ Коломбо. Отпочиналъ си добре, на утрото отидохъ въ нашата мъжка гимназия Св. Кирилъ и Методий, при която бѣхъ назначенъ за преподавателъ. Въ гимназиялния дворъ сновѣха пристигащитѣ още отъ вътрешността ученици, които правѣха впечатление съ своята бодростъ, съ събуденитѣ си изразителни лица. Въ момента, когато почнахъ да възлизамъ по външната открита стълба на зданието, горе на площадката предъ менъ се яви засмѣната, приветлива фигура на моя съгражданинъ и приятелъ Н. А. Начовъ — директоръ на гимназията. Съ истинска радостъ ме посрещна той и въведе въ широката преподавателска стая, дето заварихъ повечето си нови колеги. Съ изключение на Василь Кънчевъ отъ Враца, съ когото се познавахъ отъ Мюнхенъ, всички други виждахъ за пръвъ пжтъ, ако и на нѣкои отъ тѣхъ имената да ми бѣха известни отъ по-рано.¹⁾ Между последнитѣ

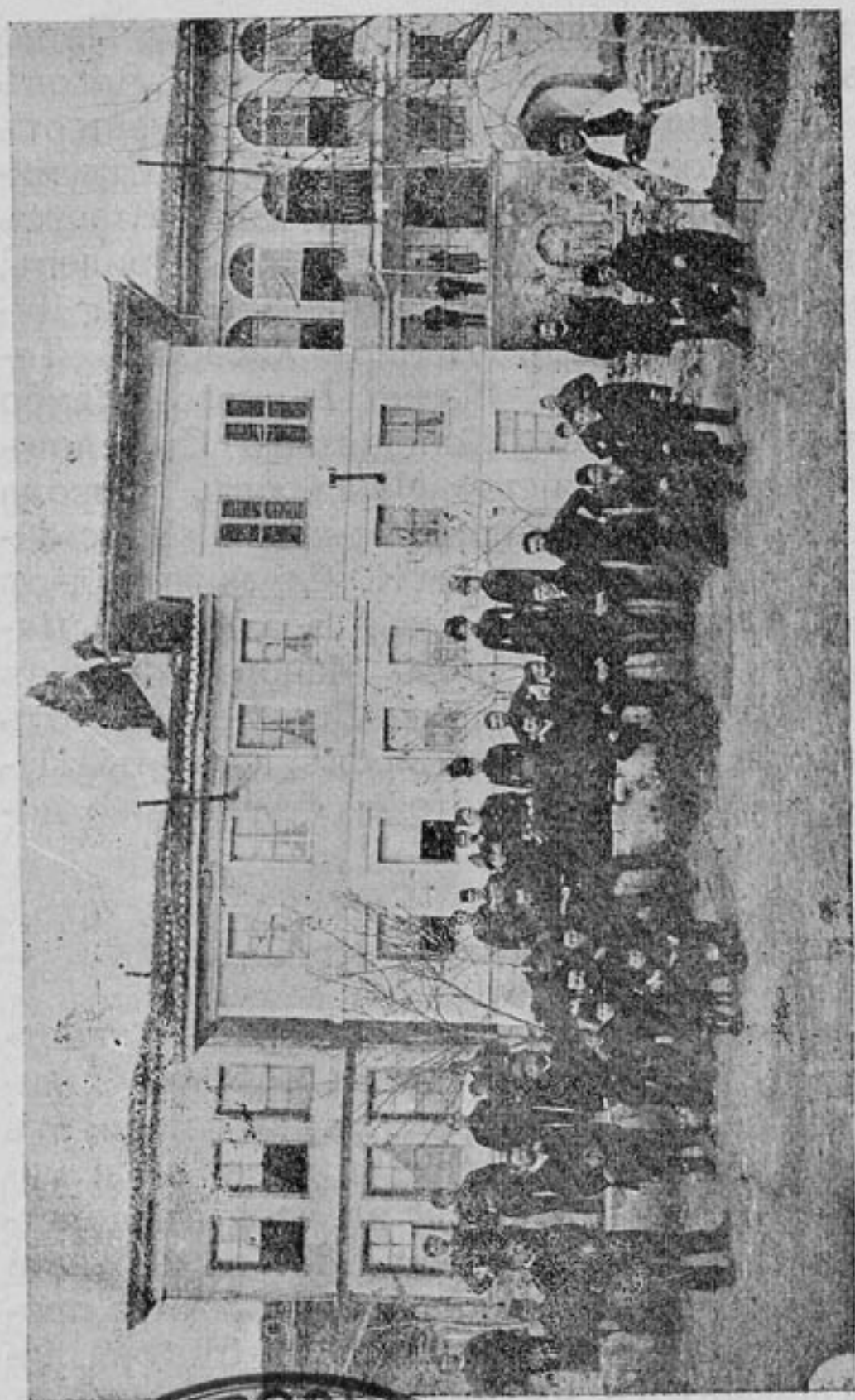
¹⁾ Въ края на издадения презъ 1927 г. въ Враца В. „въспоменателенъ сборникъ за Василь Кънчевъ“, по

бѣ и Димитъръ Матовъ отъ Велесъ, съ когото, както и съ Василь Кънчевъ, въ скоро време ме свърза голѣмо, трайно приятелство. Впрочемъ, почти всички другари бѣха прекрасни хора и до единъ горещи родолюбци. Всѣкой отъ тѣхъ се чувствуваше като членъ на едно и сжщо семейство. Макаръ дошли тукъ отъ разни български краища и излѣзли отъ разни училища, всички тѣ имаха едни и сжщи схващания, еднакви разбирания за своята мисия. Единъ бѣ идеала, що ги въодушевевяваше, една и сжща бѣ целта, която съ общи усилия бѣха решени да преследватъ. Всѣкой имаше ясното съзнание, че не е тукъ само като учителъ на младитѣ, но и като просвѣтителъ, проповедникъ — казалъ бихъ — на възрастнитѣ. Съ огледъ на туй се чертаеха програми и се разпредѣляха ролитѣ. Защото, по онова време Солунската гимназия бѣ разсадникъ не само на солидна наука, но и на социално и патриотическо възпитание. Въ тия широки рамки бѣха повикани да работятъ учителитѣ: Благой Димитровъ и Иванъ Василевъ отъ Емборе, Димитъръ Хаджи Ивановъ отъ Ямболъ, Григоръ Пърличевъ отъ Охридъ, Христо Тенчевъ и Иванъ Хаджи Николовъ отъ Кукушъ,

случай 25 годишнината отъ смъртта му (1902 — 1927), е помѣстена една фотография на Василь Кънчевъ, Д. Матовъ и менъ. По погрѣшка обаче вмѣсто моето име стои това на Д-ръ Татарчевъ.

Солунската мжжка гимназия Св. Кирилъ и Методий

Димитъръ Стадниковъ отъ Болградъ, Петко Машевъ отъ Т. Пазарджикъ, Петъръ Арсовъ отъ с. Богомилъ (Велешко), Христо Ганевъ отъ Плевенъ, дяконъ Герасимъ (по-късно Струмишки митрополитъ) отъ Свиленградъ, Атанасъ Бадевъ и Димитъръ Мирчевъ отъ Прилепъ, Стоянъ Стрезовъ отъ Копривщица, Благой Диковски отъ с. Цѣръ (Демиръ Хисарско), Тодоръ Василевъ отъ Малко Търново, Ламбо Поповъ отъ Свищовъ, Константинъ Стателовъ отъ Лѣсковецъ, Христо Мангъровъ, Никола Димчевъ, както и дошлитъ по-късно: Константинъ Величковъ, Михаилъ К. Сарафовъ, д-ръ Младенъ Панчевъ отъ Ломъ, Владимиръ Дяковичъ отъ Болградъ, д-ръ Манолъ Ивановъ отъ Пирдопъ, д-ръ Драгия Делиделвовъ отъ Копривщица, Д. Т. Страшимировъ, Юлианъ Шумлянски и др., въ голѣмото си болшинство покойници вече.

* * *

Изникнала върху моралнитѣ основи на откритото презъ 1867 г. първо българско общинско училище — изпреварено съ две години отъ частното училище на Славка Дингова — и минала при откриването на III кл. подъ ведомството на Екзархията презъ 1881 г., мжжката реална гимназия въ града на българскитѣ просвѣтители Св. Кирилъ и Методий бѣ оня високо издигащъ се на македонския хоризонтъ

фаръ, чиито лжчи, озарявайки и последната българска колиба, сочеха на жадния за свобода и култура тукашенъ българинъ пжтищата за постигането на тия висши земни блага. Отъ тукъ излѣзоха плеада неуморими ратници, едни отъ които се предадоха на научно-възпитателна работа, а други — по примѣра на по-младитѣ си темпераментни учители — съ себеотрицание посветиха сили и животъ на още по-трудната, но за туй пъкъ още по-славна революционна дейность за свободата на своята родина. Между тѣхъ първо мѣсто заематъ Дамянъ Груевъ и Борисъ Сарафовъ. Освенъ тия и други още революционери, солунската гимназия даде на България министри, генерали, професори, като видния нашъ хируръ д-ръ Станишевъ, видни юристи и пр.

Образцово уредено въ всѣко отношение, снабдено съ надлежнитѣ лаборатории, метеорологическа станция — първа въ Македония — и добри научни сбирки, при единъ солидно подготвенъ преподавателски персоналъ, ние съ право можехме да се гордѣемъ съ това наше учебно заведение. И, наистина, то хвърляше дебела сѣнка върху всички останали инородни училища въ града. Задъ него стоеше и турскиятъ лицей — за който се иждивяваха голѣми суми —, по-старата гръцка гимназия и др. Изпълнили се бѣха пророческитѣ думи, казани отъ Митхадъ Паша, когато презъ 1873 г. посетилъ първоначалното наше училище въ

Солунъ: „Това малко и бедно училище ще расте постепенно и единъ день ще държи първо мѣсто между другитѣ учебни заведения въ града“.

Достойно отговаряха на своето назначение и нашата девическа гимназия „Благовещение“, както и откритото по-късно педагогическо училище. Докато първата подготвяше просветени съпруги и родолюбиви майки, отъ второто излизаха добри педагози, които ревностно продължаваха народополезната дейностъ на своитѣ учители — възпитатели.

* * *

Ако и твърде заети съ непосредствената си работа въ тия наши учебни заведения, ние — преподавателитѣ — все пакъ намирахме доста време да общимъ съ гражданитѣ българи, да ги посещаваме често, да размѣняме съ тѣхъ мисли по разни народни въпроси, да изглаждаме изникналитѣ сегизъ-тогизъ по между имъ временни недоразумения, да ги сплотяваме, да ги организираме въ духъ на добъръ, здравъ национализъмъ. А по онова време въ Солунъ имаше вече не по-малко отъ 10,000 души съзнателни българи, преселени тѣ самитѣ, или по-рано — тѣхнитѣ семейства, едни отъ Дебъръ, Лазарополе, Кичево, други отъ Кукушъ, Дойранъ, Кавадарци, Тиквешъ, Правища, трети отъ Скопие, Велесъ, Прилепъ, Битоля, Щипъ и пр. Между тѣхъ имаше видни търговци, банкери, комисии-

нери, занаятчи и др. Съ будния си духъ и съ умѣлитѣ си похвати, тѣ си бѣха извоювали за- видно положение въ търговскитѣ срѣди, и всѣки день печелѣха все повече и повече почва подъ краката си. Въ голѣма степенъ тѣ бѣха улесня- вани въ своята задача и отъ обстоятелството, че селското население въ Солунско, бидейки въ грамадното си болшинство българско, ги предпочиташе въ своитѣ вземания — давания и българщината се налагаше въобще въ града.

Макаръ и по-малобройни къмъ шейсеттѣ години, българитѣ въ Солунъ още на онова време бали обединени въ една църковна об- щина, основана въ 1866 г. Непризната, но търпима въ началото, презъ 1904 г. тя се сдо- бива съ трима мухтари, начело съ голѣмия па- триотъ Насте Стояновъ, следъ хуриета е при- зната вече полуофициална, а въ 1910 г. се превръща и въ митрополия. Презъ 1888-90 г. архиерейски намѣстникъ бѣше тукъ архиман- дритъ, по-сетне последователно Охридски и Битолски митрополитъ Григорий, родомъ отъ Стара-Загора. Ползуваща съ съ голѣмъ пре- стижъ предъ властта и съ авторитетъ въ срѣ- дата на българското население, общината бѣ сжщо важенъ факторъ, и, въ кржга на своитѣ придобити права и възможности, ревностно се застъпяше за неговитѣ интереси.

* * *

При липса на театри и концерти — киното не бѣ познато още — почти всѣка сѣбота сре-щу недѣля, особено презъ дългитѣ зимни нощи, когато по нѣкога съ своя континенталенъ кли-матъ Солунъ ни изненадваше съ една темпера-тура — 7⁰, и студениятъ северенъ вѣтъръ „Вар-даротъ“ пронизваше до кости, ние си устроява-хме интимни, приятелски вечеринки, било въ гимназиялнитѣ помѣщения, било въ частни жилища. Най-често това ставаше дома, дете живѣехме заедно Василь Кънчовъ, Димитъръ Матовъ съ брата си ученикъ тогава — Славейко Матовъ, и азъ. По-сетне центъръ на тия срещи стана моето ново жилище до черквата Св. Ки-рилъ и Методий. При чаша гумендженско или тиквешко вино и прекрасни тетовски ябълки, сочни портокали и разни други фрукти, съ ка-квито презъ кржгла година изобилствува Со-лунскиятъ пазаръ, прекарвахме ние въ всевъзмо-жни забавни игри и весели приказки, прекъсвани по нѣкога отъ пѣснитѣ на по-гласовититѣ между присѣтствуващитѣ учители и учителки, на чело съ директорката на девическата гим-назия рускинята Елисавета Павловна Кондрато-вна. „Богдане, Богъ да те убие“, „На друмъ легнахъ майно ле, на друмъ заспахъ“, „Тежко, тежко, вино дайте“, „Тъмна мъгла по полето, тжжна тжга на сърдцето“ и др., се редуваха, до като сантименталниятъ Иеронимо Буфети — учителъ по рисуване въ дветѣ гимназии — не

използуваше нѣкоя пауза, за да прояви италианскиѣ си дарби и на пѣвецъ. Тогава се разнасяха мелодичнитѣ звукове на „La donna e mobile qual pium al vento... Quel l'uom dal fiero aspetto...“ или другъ нѣкой откъслекъ отъ многобройнитѣ италиански опери, които Буфети знаеше на прѣсти.

Не веднажъ, особено кога се провикнѣха гласовититѣ д-ръ Младенъ Панчевъ и Христо Тенчевъ, та запѣха нѣкоя старовремска българска пѣсень, на които бѣха голѣми майстори, стѣклата на прозорцитѣ не биваха винаги щадени отъ раздраженитѣ вѣнъ турци, а още по-често — гърци.

Въ тая атмосфера на задушевно дружелюбие се зародиха и известни чувства, тъй присжщи на младежъта — които се завършиха съ щастливи бракове.

Други пжтъ вечеринкитѣ ни имаха по-сериозенъ характеръ. Четѣха се разни разкази и повести, повечето съ патриотическо съдържане, или се спорѣше и се обсъждаха известни въпроси досежно просвѣтно-националното ни дѣло въ Македония. Въ нѣкои отъ жглитѣ пѣкъ на стаята съ стихналъ гласъ се размѣняха мисли и по едни или други „организационни“ въпроси...

Въ недѣлни и други неприсжтствени дни, следъ божествената служба въ единствената тогава черква Св. Кирилъ и Методий, издигната върху мѣстото на основания презъ 1873 год.

пръвъ български параклисъ, ние правѣхме разни посещения, или пъкъ се разхождахме по пристанището — любимата разходка на солунчани презъ четиритѣ годишни времена. Най-много ни забавляваха тукъ безбройнитѣ евреи — прочутитѣ солунски евреи — вѣчно жестикулиращи, вѣчно шумещи. Едни отъ тѣхъ правѣха дълги пазарлъци на високъ гласъ, лъжеха се, надхитряваха се, други — хамали и каикчии — се разправяха съ качващитѣ се на многобройнитѣ въ залива параходи, или съ слизащитѣ отъ тѣхъ пасажери, трети продаваха риба, раци, плодове и пр., и до единъ викаха колкото имъ гласъ държеше. По сщщото време угоени ефендета и висши турски офицери, чиито сабли често биваха носени отъ придружаващитѣ ги войници, богато забулени ханѣми и красиви еврейки съ скрити коси, важно крачеха по кея, спирайки любопитнитѣ погледи на чужденци и матроси отъ разни вѣри и народности. Негде изъ тълпата се мѣркаше и неизмѣнниятъ дебърски бозаджия или халваджия.

* * *

Често възлизахме и по стръмнитѣ улици на амфитеатрално разположения градъ, свидетел на толкозъ видни исторически събития и превратности отъ незапомнени епохи. Основанъ въ 315 г. преди Христа отъ Касандъръ — зеть на Филипъ Македонски — той получилъ името на жена му Тесалоники. Тукъ въ 58 г. преди

Христа билъ заточенъ Цицеронъ; тукъ при царуването на Нерона проповѣдвалъ на солунитяни Св. Апостолъ Павелъ отъ единъ камененъ пиедесеталъ, запазенъ и до днесъ. Все тука, по заповедъ на римския императоръ Теодосий I, който ускори триумфа на християнството, въ 390 г. бидоха посѣчени до 7,000 души разбунтувани граждани.

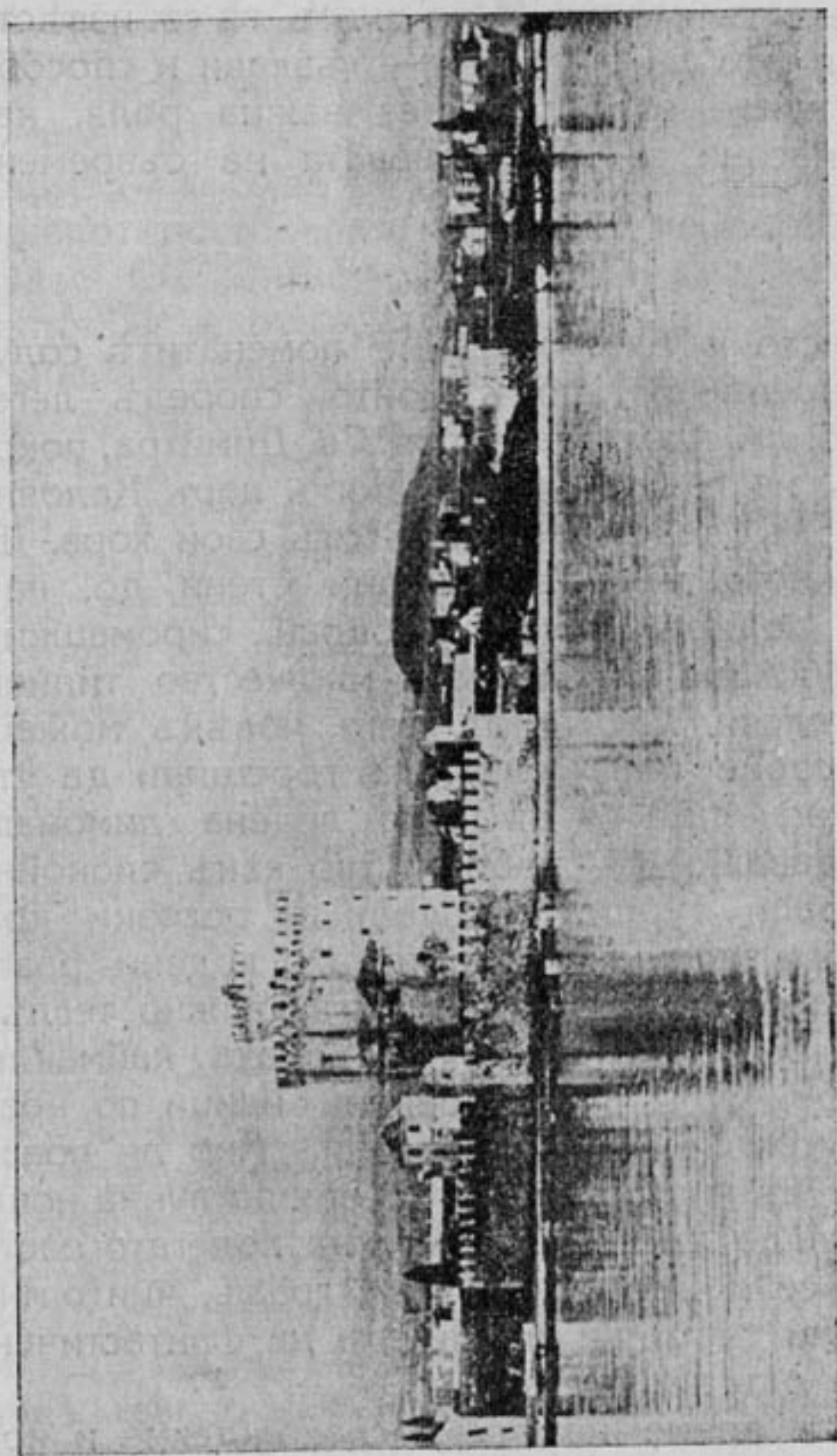
Благодарение на презъзходното си географско положение, като важенъ приморски центъръ, и на плодородния си хинтерландъ, Солунъ мжжки е устоявалъ на всички варварски нашествия въ миналото. Не веднажъ опустошаванъ, той бързо се издига отново. Още презъ първитѣ три вѣка отъ нашето лѣточислие, той броялъ до 220,000 жители и по търговия и съобщения далеко на длъжъ и на ширъ нѣмало градъ, който да се мѣри съ него. Презъ последващитѣ години, обаче, по време на византийското владичество — когато редомъ съ ожесточенитѣ борби около императорския престолъ въ Цариградъ се развивали не по-малко ожесточени борби и между византийци и епироти за владението на града — последниятъ силно западналъ въ всѣко отношение. Гражданството било досущъ разнебитено и разпокжсано. При това безотраднo положение, следъ нѣколкократни обсади въ течение на около 50 години, най-после на 29. III. 1430 г. градътъ билъ превзетъ отъ султанъ Мурата. Това стана въпрѣки съпроти-

вата на венецианцитѣ, които нѣколко години само по-рано го бѣха купили отъ гражданитѣ му за 50,000 дукати, и въпрѣки усиленитѣ градски стени и новопостроенитѣ крепости, що ограждатъ повечето отъ половината Солунъ. И до днесъ въ горната частъ на тия назжбени дебели зидове се намира цитаделата Еди-Куле, а въ най-долната имъ частъ, край морето се издига Беязъ-Куле — наречена по рано Канлж-Куле (кървава кула) — два страшни зандана, въ които, мимоходомъ казано, изгниха коститѣ на множество български синове...

Ако и силно пострадалъ при завладяването му отъ добре организиранитѣ въ военно отношение турци, не следъ много Солунъ пакъ се съвзелъ и забогатѣлъ. За това сега спомогнали твѣде много изгоненитѣ презъ 1492 г. отъ Испания и преселени тукъ евреи, поради което градътъ билъ нареченъ отъ еврейския поетъ Самуелъ Юскъ — „Майката на Израйля“. Благодарение на това, обладаващо пословични и търговски спекулативни дарби, племе, Солунъ става още по-важенъ търговски центъръ. Той завързва широки връзки съ чужбина, особено съ Рагуза и Венеция. Старата гръцка култура отстъпва предъ еврейския гений и градътъ добива почти чисто еврейска физиономия. Въ XVII в. много отъ евреитѣ тукъ, едно за да се спасятъ отъ преследването на турцитѣ, друго — за да могатъ да си вършатъ по-добре работитѣ и да се настанятъ въ управлението,

Солунъ. Беязъ-куле

прегръщатъ исляма. И до днесъ тѣ сж извѣстни подъ името дьонмета — гъвкави и способни хора, които играха такава важна роля, като франкмасони, и при обновата на съвременна Турция.

* * *

Често обикаляхме ние поменатитѣ солунски укрепления, подъ които, споредъ легендата, билъ промушенъ отъ Св. Димитра, покровителъ на града, българскиятъ царъ Калоянъ, убитъ въ действителность отъ свои хора. Въ подножието на тия вѣковни стени до, па и късно подиръ хуриета, покрай сиромашкитѣ турски кжщи, се гушеха и множество типични ориенталски кафенета, дето човѣкъ можеше да се отбие презъ лѣтнитѣ горещини да утоложи жаждата си съ чаша ледена лимонада, наблюдавайки съ любопитство какъ спокойни, бѣлобради турци, насѣдали на рогозки край ромоливи шадравани, при тихо водени разговори за повседневния животъ, важно теглѣха своитѣ наргелета и шумно сърбаха каймаклия кафе отъ голѣми съ шарени ивици по краищата кржгли бѣли фелджани. Ако ли попаднѣше тукъ човѣкъ следъ вечеря по лунна нощъ, не можеше да се налюбува на полегато растиляция се до морския брѣгъ градъ, чиито многобройни светлини приличаха на фантастиченъ дъждъ отъ хиляди звезди.

Отъ време на време спохождахме и кра-

сивитѣ византийски църкви, оцѣлѣли единствено за това, че следъ падането на Солунъ подъ турцитѣ, сж биле обърнати на джамии. Такава е напр. построената въ V в. митрополитска църква Св. Димитъръ Солунски и превърнатата презъ XIV в. отъ султанъ Баязида въ джамия, наречена Касимия; такава е и не по-малко старинната черква Св. Георги — истински паметникъ на древното християнско искусство — отсетне станала на Хортачъ джамия; сжщото е и съ подобната на цариградската св. София, но много по малка отъ нея едноименна църква, обърната отъ Рашибъ Ибраимъ паша въ джамия и пр.

* * *

Единъ отъ най-свѣтлитѣ дни за солунскитѣ българи бѣ всенародниятъ празникъ Св. Кирилъ и Методий, празнуванъ тукъ за пръвъ пжтъ въ 1871 г. День по-рано ставаха сега трескави приготовления за колкото е възможно по-тържественото посрѣщане на 11 май. До като едни отъ ученицитѣ и ученичкитѣ плетѣха венци отъ всевъзможни пролѣтни цвѣтя, други повтаряха пѣснитѣ, които по установенъ вече обичай трѣбваше да се пѣятъ на утрото, когато всички български учебни заведения и частни жилища добиваха особенъ празниченъ видъ. Следъ църковния отпускъ, цѣлото наше духовенство съ свети одежда и хоругви идваше въ двора на мъжката гимназия, гдето,

при стечение на хиляденъ народъ, се отслужваше молебствие, до като отличниятъ черковенъ хоръ, подъ вещото диригентство на Атанасъ Бадевъ огласяваше цѣлата махала. Подиръ туй, както му бѣ редътъ, единъ отъ учителитѣ държеше традиционната речъ за значението и заслугитѣ на солунскитѣ равноапостоли, за българщината изобщо. После се правѣха посещения на Кириловци и Методиевци, следъ което се уреждаха народни трапези подъ сѣнчеститѣ платани на крайморската градина Бешъ-чинаръ, виеха се хора, пѣеха се пѣсни и въ веселие се прекарваше до късна вечеръ. Идилични времена, когато дишащата свежестъ и напоената съ ароматъ омайна пролѣтъ, тъй добре хармонираше съ копнежитѣ и свѣтлиѣ надежди на младежкитѣ ни сърдца!

Другъ тържественъ день за солунчани бѣ Петровденъ, когато се приключаваше учебната година. Въ роскошно украсения съ килими и китни цвѣтя салонъ на мъжката гимназия — дето на една отъ стениѣ, наредъ съ голѣмата икона на Св. Кирилъ и Методий, висѣха и портретитѣ на Негово Блаженство Екзархъ Йосифъ I и на султанъ Абдулъ Хамида — заемаха мѣстата си поканенитѣ многобройни гости, на чело съ валията и нѣкои отъ мѣстнитѣ консули, висшитѣ вилаетски сановници и др. Следъ отчета на директора на гимназията и обичайната хвалебна речъ за падишаха, произнасяна години подъ редъ отъ стария учителъ

по турски езикъ Абди ефенди — който до последния си часъ не можа да се помири съ мисълта, че земята се въртѣла — пристѣпваше се къмъ правенето на разни ефектни химически и физически опити отъ по-сръжнитѣ ученици и се раздаваха ученическитѣ свидетелства и дипломитѣ на абитуриентитѣ. Атестатитѣ на най-добре завършили курса на гимназията ученици се раздаваха лично отъ валията, отъ директора на просвѣтата и отъ присѣтствущитѣ консули. Актътъ се приключваше съ изпѣване на турския химнъ, на гоститѣ се поднасяха разхладителни питиета и разни сладкиши и валията се изпращаше съ сѣщия салтанатъ, съ който бѣ и посрещнатъ. Възгласътъ „Падишахъмъзъ чокъ яшасънъ“! огласяваше залата, до като всѣкой отъ намиращитѣ се тукъ българи въ душата си мислѣше за деня, когато това тържество ще почне да става въ свободна Македония.

* * *

Преди да напуснемъ Солунъ, гдето горещинитѣ по това време на годината прогонваха всѣки, който имаше възможность да го напусне за месецъ-два, ние прекарвахме съ удоволствие прохладнитѣ сравнително привечерь часове край морето, или пъкъ предприемахме дълги разходки съ лодки, чието бързо лъзгане по гладката морска повърхность оставаше подире имъ неописуеми зелено-смарагдови

бразди. Тъй отдалечени отъ брѣга, ние сѣ кжпѣхме въ бистритѣ води на голѣмия заливъ и отъ далечъ се любувахме на открояващитѣ се надъ града старинни укрепления, а най-вече на величествения Олимпъ, цѣлъ облѣнъ сега отъ огненитѣ лъчи на чезнешето задъ него слънце, бавно отстъпващо мѣсто на възходящата свѣтла месечина върху синкавото още небе. А далечъ отъ насъ на пристанището десетки параходи, на чиито мачти тихо се развѣваха знамената на съответнитѣ държави, продължаваха да разтоварватъ всевъзможни фабрики и колониялни стоки, и да товарятъ за да отнесатъ по всички краища на Европа, произведенията на плодороднитѣ македонски поля и долини.

Интересни сж и околноститѣ на Солунъ, особено древното селище Седесъ, прочуто по цѣлебнитѣ си топли извори, разположено на два часа южно отъ града. Нѣкога то било гръцка колония и се наричало Терме. Тукъ презъ V в. преди Христа се отбилъ на почивка съ войскитѣ си Ксерксъ I, по време на похода си противъ Гърция.

Презъ четиритѣ години, що прекарахъ въ Солунъ. не веднажъ се изкачвахъ и по високия до 1200 м., не далечъ отъ Солунъ, Хортачъ дагъ, чиито склонове сж покрити съ богата средиземно-морка растителность, а по-голѣмата частъ отъ върха му — съ букова гора. Отъ тукъ се открива очарователна гледка. Виждашъ

не само очертанията на Солунския заливъ, широкъ близо тринайсетъ километра, а отъ северъ къмъ югъ — до осемнайсетъ клм., но още плодородното Лжгадинско поле съ едноименното езеро на северъ, езерото Бешикъ — на изтокъ, Халкидическиятъ височини и величественя Олимпъ — на югъ, Солунското поле — на западъ и пр. Не се съзираше само пътятъ, по който трѣбваше да се развива нашето национално дѣло, за да не бжде днесъ и градътъ на Св. Кирилъ и Методий гръцко владение...

ГЕВГЕЛИЕ

За да се запознаемъ по-отблизо съ живота и неволитъ на българщината въ Македония, решили бѣхме — незабравимитъ ми другари, покойници вече, Василъ Кънчевъ отъ Враца, Димитъръ Матовъ отъ Велесъ и азъ, въ свободното си време да спохождаме вътрешността на страната, като всѣки отъ насъ отиваше тамъ, гдето му се паднѣше по жребие.

Това бѣ презъ 1888—1889 г., тъкмо по времето, когато, край нашето културно-просвѣтно дѣло въ Македония, съ жаръ се залѣгаше и за политическото възпитание на народа, съ огледъ на бждещето му освобождение отъ турското робство. За целта, ние, съ сътрудничеството на останалитъ си другари и Даме Груевъ, като коректоръ, издавахме „Солунски книжици“, уреждахме нощни беседи съ интелигентнитъ граждани, влизахме въ общение съ по-събуденитъ селяни и поддържахме постоянни връзки съ провинциялнитъ учители и свещеници, отъ чиято срѣда главно излизаха най-разпаленитъ ратници за свободата на Македония. Проникнати отъ съзнанието на нашия дългъ, ние лесно понасяхме несгодитъ, съ които често биваха съпровождани обиколкитъ ни между народа. Стига само да се по-

стигнѣше нѣкакъвъ успѣхъ. А успѣхъ винаги се постигаше, едно защото почвата за работа бѣ добра, ентузиазъмътъ голѣмъ, патриотичното чувство повишено, и второ — защото ленивата турска власть, общо взето, прекарваше въ дълбокъ сънъ. Трѣбваше човѣкъ да бжде съвсемъ невнимателенъ, за да го заловятъ, ако се занимаваше съ работи преследвани отъ законитѣ въ страната. Голѣма роля, разбира се, играеше често пжти и слѣпиятъ случай.

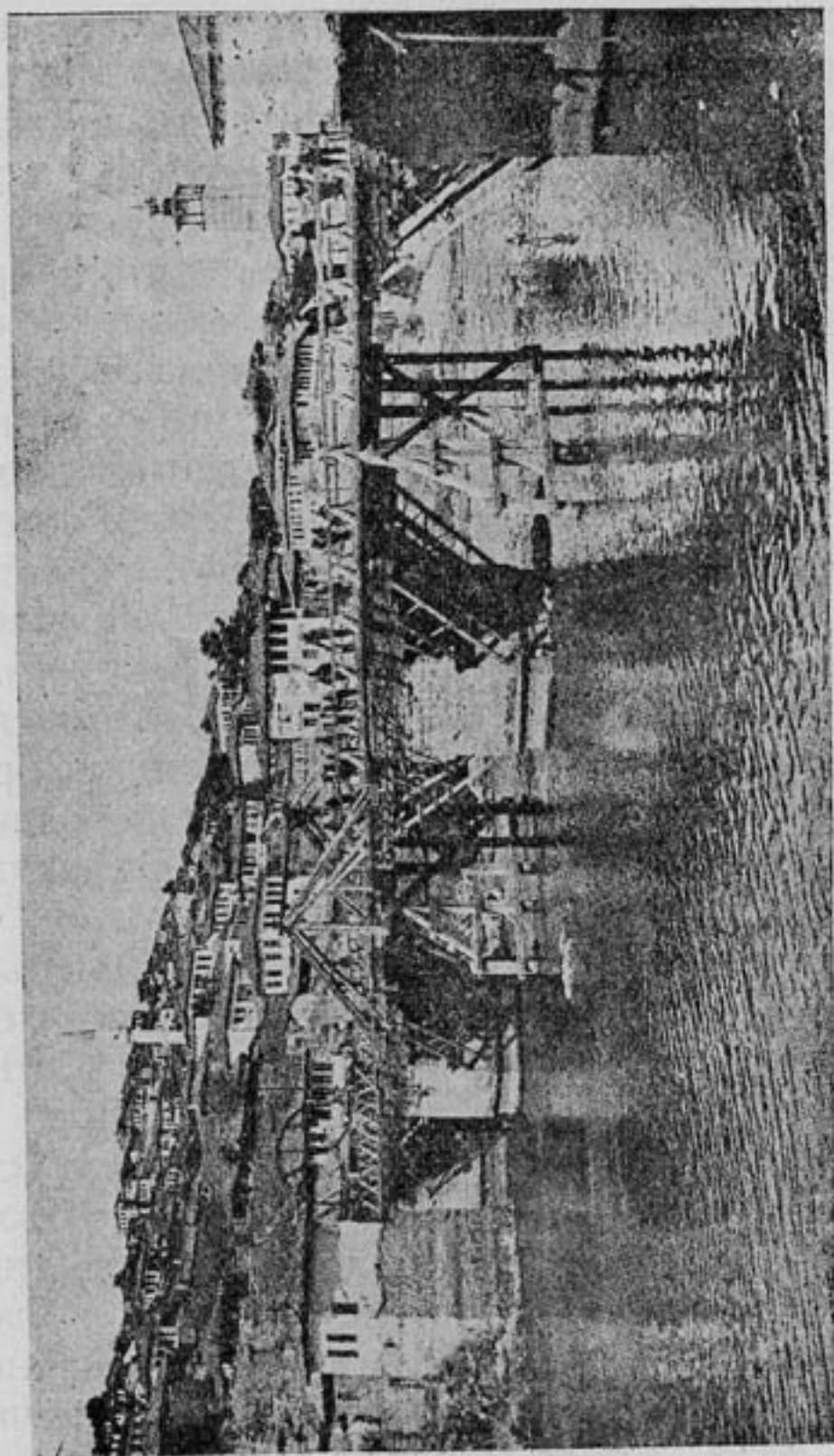
При тѣзи условия трѣгнахме ние презъ великденскитѣ празници на 1889 г. — Василь Кънчевъ за Сѣрѣ, Димитъръ Матовъ за Битоля и азъ за Велесъ и Гевгелие.

Въ Велесъ отседнахъ въ дома ва приятеля си, солунския книжаръ Никола Бояджиевъ, който сжщо по онова време бѣ заминалъ за родния си градъ да прекара Христовитѣ празници. Следъ двудневно престоюване тукъ, гдето имахъ случай, покрай познатитѣ си вече, да се запозная и съ много други още будни велешани, заминахъ за Гевгелие, главната цель на моето пжтуване. Тукъ трѣбваше сжщо да се срещна съ мнозина наши българи, да посетя нѣколко отъ околнитѣ села и да събера между друго статистични сведения за този край. Всичко това трѣбваше да се извърши съ нуждната предпазливостъ, за да не отваряме очитѣ на гърцитѣ, та чрезъ тѣхъ — и на турската власть. Първитѣ три дена всичко мина благополучно. Безъ да бжда забелязанъ, азъ

можахъ да се срещна съ хората, съ които трѣбваше да се разговоря и да събера сведенията, отъ които имахме нужда. На четвъртия день, обаче, въпрѣки всички предпазвания, азъ не можахъ да избѣгна отъ бдителното гръцко око. Когато съмъ излизалъ отъ гръцката църква, гдето бѣхъ ходилъ да диря нѣкои славянски книги, азъ съмъ билъ съгледанъ отъ гръцкия мѣстенъ лѣкаръ. То се знае, доносътъ веднага бѣ направенъ. Следъ малко властта ме подири съ явната целъ да ме задържи. Ала уведоменъ о време за станалото отъ познатия гевгелийски родолюбецъ Баялцалиевъ и по неговъ съветъ, азъ решихъ незабавно да напусна градеца. Въ споразумение съ тамошнитѣ мои приятели, вмѣсто да отида направо на гарата, да се кача на идещия отъ Велесъ влакъ, азъ заобиколихъ презъ черничевитѣ градини и незабелязано се промъкнахъ между множеството любопитни и пжтници, тъкмо когато треньтъ щѣше да потегли за Солунъ. Понеже приятелитѣ ми се бѣха погрижили вече за билетъ, азъ тутакси се отправихъ къмъ едно праздно второкласно купе. Но въ момента, когато се качвахъ да си заема мѣстото, нѣкой ме дръпна за пардесюто. Обърнахъ се и що да видя? — Единъ чаушинъ и едно заптие стояха предъ менъ съ заканителни покани незабавно да слѣза. Време за двоумение нѣмаше. Вмѣсто да се покоря на тая неочаквана заповѣдь, азъ силно се отдръпнахъ и едва

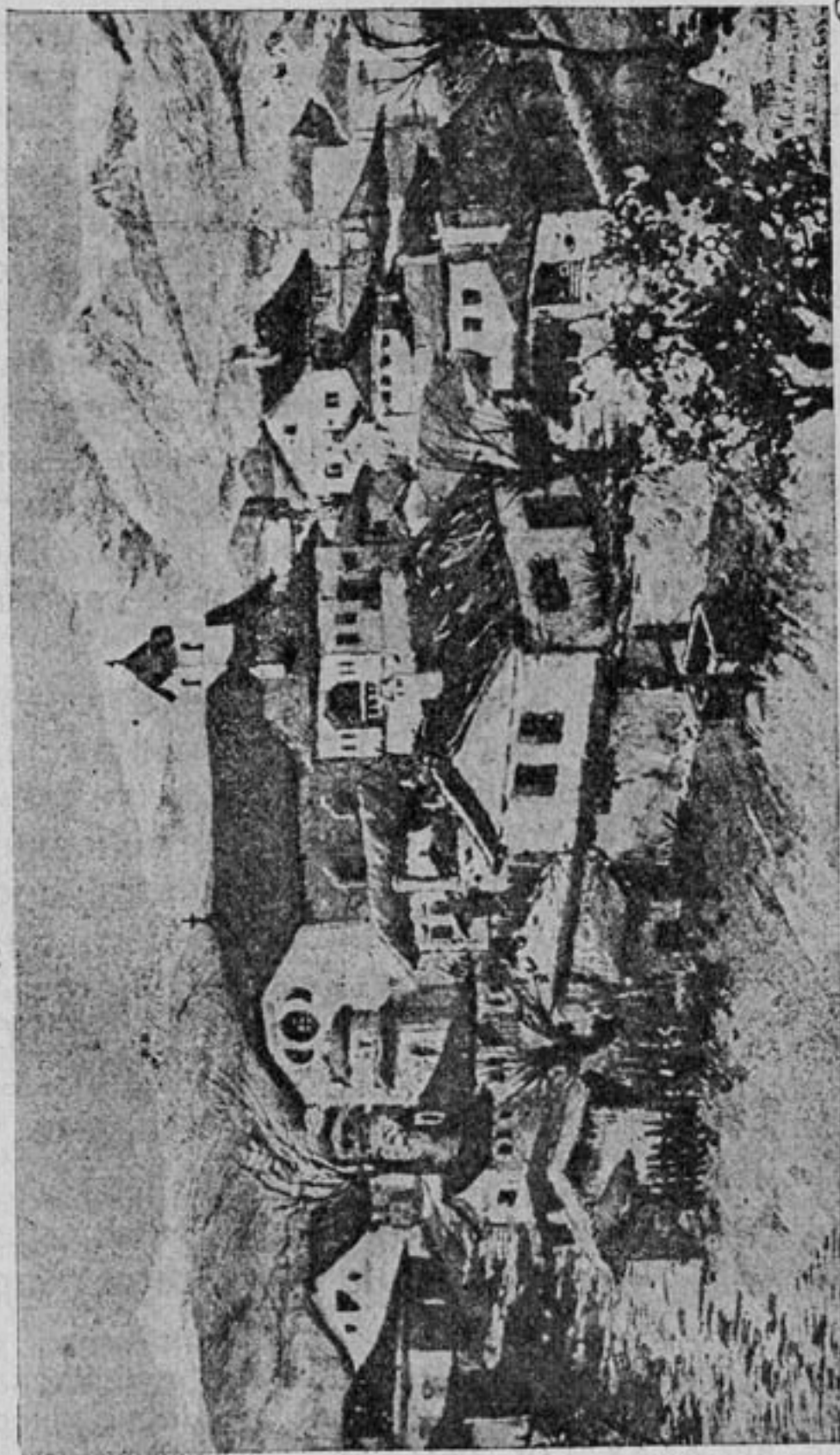
Велесъ. Голѣмиагъ мостъ

що успѣхъ да се изтрѣгна отъ ржцетѣ на чауша, тренѣтъ потегли. Съ леко кимване на глава, казахме си сбогомъ съ смутенитѣ ми испращачи, докато двамата полицаи ядовито ми сочеха юмруци, говорейки нѣщо по мой адресъ.

Временно бѣхъ спасенъ, тъй като, споредъ тогавашнитѣ турски понятия за международно право, баронъ Хиршовата желѣзница се смѣташе за екстериториялна... Все пакъ, презъ нощъта трѣбваше да слѣза въ Солунъ, гдето, мислѣхъ си азъ, полицията, уведомена отъ Гевгелие, сигурно ще ме арестува. Ето защо, първата ми грижа сега бѣ да мога да запазя направенитѣ въ Велесъ и главно въ Гевгелие бележки. За щастие азъ бѣхъ самъ въ купето, гдето следъ малко при менъ изплашенъ дойде кондукторѣтъ българинъ отъ Велесъ и членъ на основанитѣ вече по онуй време „братства“. Забелязалъ станалото съ менъ на гевгелийската гара, той бѣ дошелъ да ми каже, че отъ Велесъ въ сжщия тренъ пжтували и мои познати сватбари и че, ако съмъ ималъ да укривамъ нѣщо, можалъ съмъ тѣмъ да го довѣря, защото при пристигането ни въ Солунъ безъ друго съмъ щѣлъ да бжда обескиранъ. А важното въ случая бѣше въ мене да се не залови нищо компрометирваще. Това ме зарадва толкозь повече, че младоженецѣтъ по една случайностъ бѣ моя приятель Илия Попстефановъ, на чиято сватба бѣхъ присжствувалъ въ Велесъ. Съветѣтъ на кондуктора бѣше повече отъ до-

Гевгелие. Изгледъ съ църквата Св. Кирилъ и Методий

бъръ. Възползувани отъ тъмната вѣтровита нощъ, ние тръгнахме двамина — той съ фенерчето си напредъ, азъ подиръ него — подългитѣ стѣпала на старитѣ Хиршови вагони, докато стигнахме до последния вагонъ, заетъ само отъ сватбаритѣ, между които намѣрихъ и нѣкои роднини на жена си. Посрещнатъ найрадушно отъ веселитѣ сватбари, азъ набързо разправихъ на едного отъ мъжетѣ за случилото ми се въ Гевгелие и му предадохъ бележкитѣ си, които въ мигъ бидоха прибрани отъ женитѣ¹⁾. Следъ това размѣнихме още нѣкоя и друга дума, почерпихме се и по сѣщия начинъ се върнахъ въ купето си.

До Солунъ отъ никого не бѣхъ обезпокояванъ. Но тукъ, съгласно съ заведения редъ, всички пѣтници трѣбваше да представятъ своитѣ паспорти и тескерета на паспортния чиновникъ, застаналъ предъ самата врата на гарата, презъ която трѣбваше да се изнижатъ пѣтницитѣ единъ по другъ. Дойде и моятъ редъ. Приставтъ, изпито, жлъчно солунско дьонме, ми прибра тескерето, но вмѣсто да ме пустне да си излѣза, каза ми да съмъ почакалъ, защото ималъ да ме пита нѣщо...

Понеже всѣка съпротива отъ моя страна можеше само да ми причини по-голѣми непри-

¹⁾ Възъ основа на тия бележки азъ публикувахъ въ 1890 год. „Описание на Гевгелие“ въ Периодическо списание, кн. XXXV, стр. 743, 753.

ятности, отстранихъ се, чакайки търпеливо да си идатъ и другитѣ пжтници. Останали най-после сами, приставтъ ме покани въ една стая, обръщайки се строснато къмъ менъ съ думитѣ, че преди всичко трѣбвало да съмъ знаелъ, какво безъ тескере не се пжтува. На отговора ми, че тескерето ми бѣ преди малко прибрано отъ самия него, той съ още по-ядовитъ тонъ ми заяви, че това било голѣма дързостъ отъ моя страна, че не билъ вземалъ никакво тескере отъ менъ и че съмъ билъ длъженъ да му обясня не само защо пжтувамъ безъ нуждния документъ, ами и кжде съмъ ходилъ, съ кои хора съмъ се срѣщалъ и защо. Впрочемъ, той знаелъ това много добре, но искалъ да види, като какви „басни“ съмъ щѣлъ да му съчиня, за да оправдая своето пжтуване, което по положителнитѣ му сведения, имало чисто бунтовническа цель...

Виждайки поставения ми капанъ, азъ взехъ позата на оскърбенъ невиненъ пжтникъ и най-енергично протестирахъ, загдето той — приставтъ — си позволява да ми приписва работи, за които пръвъ пжтъ чувамъ сега отъ него. Ако съмъ се отдѣлилъ за нѣколко дена отъ Солунъ, то е само да се поразходя и да посетя роднинитѣ на жена ми, която е родомъ отъ Велесъ. Добавихъ, че нѣма да оставя това да мине току тъй и че още на другия день ще намѣря начинъ да подиря удовлетворение за нанесената ми обида.

Вмѣсто очаквания отъ менъ ефектъ, приставтъ се озлоби още повече.

— То е въпросъ, каза той, где ще бждешъ утре... И, безъ повече приказки, позеленялото отъ ядъ дьонме ми посочи съседната едва осветена стаичка, гдето ми бѣ направенъ най-щателенъ обискъ, безъ, разбира се, да се намѣри каквато и да е хартийка у менъ.

Недоволенъ отъ този резултатъ, приставтъ отново се залови за тескерето...

— Спомни си, натърти той, кжде си оставилъ тескерето, ако си ималъ такова, и благодари, че тѣ оставямъ да нощувашъ тука, вмѣсто да те пратя още сега въ градския затворъ.

— Добре, само че въ такъвъ случай ще трѣбва да изпратя по нѣкой файтонджия две думи на руския консулъ да му обадя, че съмъ пристигналъ живо-здро̀во и че съмъ задържанъ отъ васъ на гарата. Това трѣбва да направя, додадохъ азъ, за да не ме чака господинъ консултътъ, който ми е добъръ приятелъ и знае, че тая вечеръ именно се връщамъ отъ кратката си разходка изъ вжтрешността.

Тия ми думи стреснаха пристава. Отъ опита му да отклони туй ми желание азъ забелязахъ у него и колебание и страхъ. Той знаеше какво значеше на времето „руски консулъ“. Поглеждайки часовника си, той се задоволи само да ми каже съ пониженъ вече тонъ, че „господинъ консултътъ“ може да си е легналъ по туй време, а може и да е заспалъ,

та нѣмало зашто да се събужда за такава „дребулия“.

— По-добре е, отсѣче дѣонмето следъ малко мълчание, да станете и си вървите, та утре да дойдете да уредимъ въпроса за вашето тескере. Това е работа за едно бѣло меджедие.

— Щомъ е тѣй, прибързахъ да кажа азъ, на Ви две бѣли меджедиета, та вие самъ имайте добрината да направите потрѣбното...

На утрото едно заптие ми донесе тескерето дома, за да дамъ и нему единъ бешликъ.

НА КАРАНТИНА

Отъ началника на гарата въ Търново — Сейменъ узнахъ, че въ Цариградъ избухнала холера, вследствие на което висшата турска санитарна власть наредила всички пжтници идещи отъ западъ, следователно и отъ България, да пазятъ въ Мустафа-паша тридневна карантина.

Тая неприятна новина бѣше за мене като гръмъ отъ ясно небе. Да се връщамъ назадъ, та презъ София — Нишъ да гоня Солунъ, не бѣ лесна работа. Дважъ по-мжчно бѣ това, тъй като съ менъ пжтуваше жена ми съ дете кърмаче и нѣколко годишното ми сестриче. Освенъ туй мѣкнѣхъ и цѣлъ сандѣкъ съ съчиненията на Христо Ботевъ, Любенъ Каравеловъ и Захари Стояновъ — литература забранена, но необходима по ония времена за просвѣтно-патриотичното ни дѣло въ Македония.

Безъ да му мисля много, решихъ да продължа презъ Одринъ — Дедеагачъ, та каквото даде Господъ.

Сжщия день привечерь трена ни стовари предъ десетки бараки, прѣснати срѣдъ полето недалечъ отъ желѣзопжтната линия. Но излѣзе, че до като отидемъ до тия бараки трѣбваше да минемъ презъ редъ митарства, едно отъ

друго по неприятни. Всички пжтници отъ разни възрасти и народности — нарамили кой куфаръ, кой бохча, кой ревливо пеленаче — съслизането си още отъ трена, като стадо бѣха задѣлени на една страна до линията. Заградени отъ двајсетина заптиета тѣ бѣха пропуцани единъ по другъ да минатъ презъ „дезинфекцията“, състояща се въ изобилното имъ напрѣскване отъ нѣколкото пожарникарски помпи съ силна карболова вода. Следъ това тѣй напрѣсканитѣ се вкарваха въ една обширна барака, дето всѣки трѣбваше да застане разкраченъ върху надлъжъ поставени надъ дълбока яма греди, за да бжде изложенъ на синкавитѣ задушливи сѣрни пари възлизащи отъ разпаленитѣ долу мангали.

Останалъ съ семейството си нарочно поназадъ, азъ не мислѣхъ освенъ какъ да се избѣгне отъ тази страшна „дезинфекция“, която ми се виждаше толкозъ по-глупава, че идѣхме отъ незаразени мѣста. Вънъ отъ туй съвсемъ не ми се искаше да излгамъ детето си на явно премеждие, като виждахъ силно разпаленитѣ мангали и чувахъ задавенитѣ гласове и кихавици на просълзенитѣ отъ сѣрнитѣ изпарения пжтници. Смѣтахъ при това какво ще стане съ багажитѣ, особено съ книгитѣ ми, тѣй като всички вещи на пжтницитѣ биваха не прѣскани, а просто обливани отъ струещитѣ пожарникарски помпи.

Но ето, че дойде и моятъ редъ. Мигновено

презъ ума ми мина щастлива мисълъ. Бидейки естественикъ, решихъ да се представя нѣщо като „колега“ на близкостоещия карантиненъ лѣкаръ, подъ чието ржководство се извършваше „дезинфекцията“.

Тѣй и направихъ. Ала, не щешъ ли, по едно недоразумение, приятельтъ ме взе за лѣкаръ и, подавайки ми любезно ржка, се представи отъ своя страна за „колега“ — д-ръ Бедрось Халваджиянъ. Впрочемъ, и да не бѣхъ зачулъ добре името му, за менъ нѣмаше съмнение, че се намирамъ предъ цариградски лѣкаръ арменецъ. Среденъ на ръстъ и дръгливъ, той носѣше златно пенсне, което едва закриваше голѣмитѣ му изпжкнали черни очи.

Разбира се, да се види, че и азъ като „лѣкаръ“ — за какъвто той вече ме считаше — съмъ добре запознатъ съ холерната епидемия, съ съответната профилактика и пр., почнахъ да разпитвамъ „колегата“, кога се е появила болестъта, отъ где е дошла, какви размѣри е взела, какви мѣрки сж предприети отъ централната санитарна дирекция за нейното ограничение и пр.

Тоя смѣлостъ можахъ да си позволя, имайки предъ себе си единъ ескулапъ, училъ анатомията на овчи глави въ едновременното медицинско училище въ турската столица. Пъкъ изглеждаше като да бѣхъ и доста сведущъ по хигиена, тѣй като наскоро бѣхъ свършилъ по природнитѣ науки, та знанията ми по тоя въпроси бѣха още прѣсни, а, може би, и по-голѣми отъ ония на „колегата“.

Тъй или иначе думитъ ми направиха видимо впечатление на д-ръ Бедроса. То се знае, за дезинфекция на менъ и семейството ми и дума не стана.

Оставаше сега да уредимъ важния въпросъ за бараката, гдето трѣбваше да прекараме тридневната карантина. Този въпросъ бѣ трижъ по важенъ, защото, докато разговаряхъ съ „колегата“, всички бараки бѣха заети отъ многобройнитъ пжтници. Но, благодарение на новата ми професия, и тая работа скоро бѣ уредена много по-добре, отколкото можехъ да желая.

Обръщайки се къмъ едного отъ стоещитъ около него заптиета, д-ръ Бедросъ му заповѣда да опразни тозчасъ „най-хубавата и най-голѣма“ барака и да нареди да бждатъ отнесени тамъ вещитъ ми, съ поржка да гледа да не липсва нѣщо...

Пострада едно многочленно еврейско семейство, което току-що се бѣ настанило срещу добъръ бакшишъ. Не следъ много „най-хубавата и най-голѣма“ барака бѣ на наше разположение.

Настанени сега тъй на широко, ние се удостоихме и съ специаленъ прислужникъ. „Колегата“ ми заяви, че ще се смѣта обиденъ, ако му откажа „една тъй дребна услуга“. И понеже за менъ нѣмаше никакви ограничения, презъ прекаранигъ като на курортъ три дена „въ най-хубавата и най-голѣма“ барака на карантината, не ни липсваше нито пивко одринско

вино, нито прекрасно грозде, нито вкусни ястиета, носени отъ „първата луканта“ на Мустафа-паша.

Презъ всичкото туй време „колегата“, съ когото съ часове играехме табла и беседвахме по разни „медицински“ въпроси, се отнасяше къмъ мене съ растеща любезностъ и предупредителностъ, не оставайки, гдето се казва, прахъ да падне отгоре ни.

На четвъртия день се раздѣлихме най-дружелюбно съ д-ръ Бедроса съ обещание да си пишемъ.

Въ услужливостта си „колегата“ отиде до тамъ, че нареди предъ съответнитѣ митнически власти да бждатъ освободени отъ прегледъ вещитѣ ни, за което му останахъ особено признателенъ.

Сбогувахме се най-сърдечно, и необезпокоявани отъ никого, заминахме съ трена за Дедеагачъ.

Но ето, че тукъ ни очакваха нови изненади. И то неприятни. Съобщи ни се, че поради холерата параходъ отъ Цариградъ за Солунъ щѣлъ да пристигне едва следъ петнайсетъ дни. Да бѣхъ знаелъ, мислехъ си азъ, нѣмаше освенъ да се възползувамъ отъ гостоприемството на „колегата“ и да прекараме това време въ „най-хубавата и най-голѣма барака“. Ала сега бѣ вече късно. Веднажъ въ Дедеагачъ, не оставаше освенъ кое-какъ да се настанимъ въ единствения по онуй време новъ гръцки ханъ и да чакаме търпеливо пристигането на парахода.

Купихме си нѣкоя и друга постилка и покривка, почистихме си стаята и въ разходки и четене гледахме да прекараме по-голѣмата часть отъ времето си.

Най-сетне, следъ дълги досадни дни, една заранъ отдалечъ на хоризонта се показва много-очакваниятъ параходъ. Радостъта ни бѣ голѣма. На бърза ржка си стегнахме багажа и се разплатихме на ханджията, готови да се отправимъ къмъ пристанището. Но сега предъ мене се изпрѣчи друга грижа — сандѣкътъ съ забраненитѣ книги. Съгласно съ тогавашнитѣ наредби, преди да се качишъ на парахода, багажи и тескерета отново трѣбваше да се преглеждатъ, зеръ, минаваше се отъ единъ вилаетъ въ други, отъ Одринския — въ Солунския. Като да пжтувахме отъ царство въ царство! Какво да се прави? Да оставя книгитѣ въ Дедеагачъ — не ми даваше сърдце. Но още по-малко тукъ ми се искаше да се излагамъ на рискове, които можеха скжпо да ми струватъ. Вмѣсто въ затвора, предпочитахъ да си отида дома въ Солунъ.

При това трудно положение не оставаше освенъ да прибѣгна до услугитѣ на ханджията, който, макаръ и грѣкъ, правѣше добро впечатление. Повикахъ го, прочее, на страна и, следъ като безъ забикалка му казахъ, че нося едно сандѣче книги, поискахъ да ме посъветва какво да правя сега съ тѣхъ. Добавихъ, че, ако и да не съдържатъ нѣщо лошо, тия книги могатъ да ми докаратъ нѣкоя беля, толкозь повече, че

турскитѣ чиновници слабо разбиратѣ отѣ книги.

— Лесна работа, отвърна спокойно кирѣ Яне. Книгитѣ до една ще ти бждатѣ предадени на парахода отѣ мои хора. Само, че трѣбва да ги извадишѣ отѣ сандѣка.

Това като каза, ханджията повика трима лодкари — сжщо гърци, — които за нѣколко минути натикаха книгитѣ кое въ широкитѣ си пояси, кое въ дълбокитѣ си сини шалвари.

— Сега на пристанището! — изкомандува кирѣ Яне.

Безгрижниятѣ видѣ на лодкаритѣ вдѣхна и менѣ нуждното самообладание. При все туй, когато доде редѣ да ми се отварятѣ куфаритѣ и да си предамѣ тескерето на паспортния чиновникѣ, моя погледѣ не безѣ известно смущение минаваше бързо отѣ подутитѣ пояси и натежали шалвари на лодкаритѣ до строгитѣ фигури на турскитѣ митничари. Ала и сега всичко мина по медѣ и масло. По една щастлива случайност паспортниятѣ чиновникѣ излѣзе мой „емшерия“ — старо-загорецѣ и видѣлъ нѣкога „хаирѣ“ отѣ баща ми. Това стигаше. Вещитѣ ми минаха безѣ прегледѣ. Все пакѣ, до като се качимѣ въ лодката и стигнемѣ на парахода, моя погледѣ не слѣзе отѣ пояситѣ и шалваритѣ на спокойнитѣ лодкари.

Параходътѣ, голѣмѣ сждѣ отѣ Лоидѣ Аустрияко, гъмжеше отѣ пжтници, главно турци и евреи. На кувертата едва можеше човѣкѣ да си пробие пжть. И тъкмо срѣдѣ тая на-

валица лодкаритѣ намѣриха да си разпашатъ бързо-бързо висналитѣ шалвари и да изтърсятъ забранената литература.

Изтръпнахъ и се извихъ на страна, да не дамъ видъ, че книгитѣ сж мои.

— Не бой се чорбаджи, обади се единъ отъ лодкаритѣ, сочейки ми развеващето се на високата мачта австрийско знаме...

Азъ бѣхъ забравилъ, че както баронъ Хиршовата желѣзница, тѣй и параходитѣ на разнитѣ европейски компании въ ония блажени времена се считаха за неприкосновена чужда територия...

Въпрѣки обаче подновенитѣ увѣрения на лодкаритѣ, че тукъ никой не можель да ме закачи, азъ не посмеяхъ да прибера тутакси събранитѣ на една купчина книги, които, като по чудо, си стояха непокжтнати. Това сторихъ чакъ кога наближи да дигне котва парахода.

Напълно вече успокоени и при добро настроение, ние се любувахме на гладкото като исполинско огледало море, на чудно синьото безоблачно небо и на пѣстритѣ групи пасажери, едни въ оживени разговори, други насѣдали кое на рогозки, кое на шарени килимчета съ цигари и лули въ уста, зѣпайки безмълвно летенето на безбройнитѣ чайки надъ тихата морска повърхность, или бавно плуващитѣ разноцвѣтни медузи, прилични на паднали въ морето шарени дамски шапки. Други пѣкъ пушеха наргелета, ядѣха, рѣжеха дедеагачки дини и

пъпеша, или си варѣха кафе, отправяйки си невинни закачки. Не липсваха и неуморни пѣснопойци, акомпанирани отъ тамбури и сазове.

Цѣлъ подвиженъ панаиръ!

Всичкия тоя шумъ не прѣчеше на набожнитѣ пѣтници турци да си правятъ молитвитѣ на опредѣленитѣ часове и да се кланятъ, както му е редътъ. Ако въ нѣкой жгълъ на кувертата човѣкъ видѣше да се жестикулира и да се водятъ оживѣни разговори — това бѣха по-вечето евреи и арменци. И тукъ тѣ не забравяха своитѣ „альшвериши“.

Тѣй минаха първитѣ три дена отъ напуцането на Дедеагачъ. Дълго пѣтуване, защото параходътъ ни хвърляше котва на всѣко пристанище и съ часове товарѣше предимно храни и добитъкъ.

На четвъртия день следъ обѣдъ трѣбваше да пристигнемъ въ Солунъ. Дойде значи време да помисля пакъ за спасяването на книгитѣ. Понеже параходътъ щѣше да пристои въ това пристанище десетина часа, смѣтнахъ че все ще ми се удаде нѣкое срѣдство да ги извадя.

Така си размишлявахъ азъ, когато рано сутринята на речения день къмъ менъ тихо се приближи единъ старъ евреинъ съ бѣла на фитили осукана брада и още по-тихо ми предложи услугитѣ си да изкара отъ парахода книгитѣ, безъ да забележели нѣщо пристанищнитѣ власти.

Не завършилъ думитѣ си този солунски жителъ, ето че се яви втори, все съ сжщото предложение.

Явно бѣ, че сцената на парахода въ Дедеагачкото пристанище не бѣ минала незабелязана отъ тия потомци на Израиля, които искаха да ме изнудятъ. А тѣ бѣха, вѣроятно, цѣла тайфа, та дадѣхъ ли на единъ-двама, нѣмахъ гаранция че нѣмаше да се явятъ още десетина тѣхни другари, и въ края на краищата пакъ да ме издадатъ. За туй продпочетохъ решително да отбия предложенитѣ ми услуги, заявявайки имъ още по-категорично, че нѣмамъ никакви книги за изнасяне отъ парахода.

— Това ще видимъ въ Солунъ, отговориха незванитѣ ми доброжелатели и се отдалечиха.

Положението се затрудняваше. Пъкъ и нито единъ познатъ на парахода!

Единствената надежда бѣ да видя, дали случайно не пжтуваше още нѣкой българинъ освенъ мене. Съ тая цель тръгнахъ да обикалямъ азъ на длъжъ и ширъ по кувертата, като се услушвахъ на всѣка крачка дано чуя българска речъ.

Разхождайки се тѣй, къмъ носа на парахода забелѣзахъ трима души пригърбени надъ една гаванка да ядатъ салата отъ томати, пиперки и едри маслини. Дадохъ си видъ, че не обръщамъ внимание на тѣхъ, поотдалечихъ се, и, опѣрнъ на борда на парахода съ лице къмъ морето, напрѣгнахъ слухъ да доловя нѣщо отъ

тихия имъ разговоръ. И не напраздно. Чухъ ясно, че говорятъ български. Ала приближахъ ли се, тѣ отъ ново обръщаха на гръцки. Очевидно, не искаха да си издаватъ народността.

— Добъръ день, обърнахъ се най-сетне къмъ тѣхъ, запитвайки сжщевременно отъ где сж и за кжде пжтуватъ. Но, вмѣсто отговоръ, три чифта недовѣрчиви очи се дигнаха къмъ менъ. И нито дума.

— Не се страхувайте, добавихъ азъ. И азъ съмъ българинъ като васъ и отивамъ за Солунъ, дето съмъ учителъ въ тамошната наша гимназия. И вие сигурно пжтувате по работа. Напраздно се боите отъ менъ.

Тѣзи ми думи успокоиха тройката. Най-младиятъ пръвъ проговори. Обадиха се подиръ него и дургитѣ двама. Всички бѣха отъ Долно Райково и се връщаха въ Александрия, гдето отъ години работили абаджилъкъ. Не смѣли да се кажатъ какви сж, защото имали намѣрение да слѣзатъ за нѣколко часа въ Солунъ, но ги било страхъ отъ гръцки интриги, отъ които не веднажъ патили презъ многократнитѣ си пжтувания за Египетъ.

Понеже нѣмаше много време за приказки, казахъ безъ забикалки на новитѣ си приятели, че искамъ отъ тѣхъ една голѣма услуга. Ще имъ оставя книгитѣ и сетне ще изпратя единъ лодкаръ евреинъ — нашъ човѣкъ — да ги прибере. Щомъ нѣматъ нѣкоя особена работа въ града, ако е само за една разходка, да не

слизатъ. Нека чакатъ на парахода, дето моя пратеникъ ще имъ донесе валандовско грозде и нѣколко дини, върху кората на една отъ които ще бжде изрѣзана звезда. Това ще е знакътъ, че човѣкътъ е мой, за да му предадатъ книгитѣ.

Съгласиха се на драга воля и следъ малко книгитѣ бѣха вече въ тѣхни рѣце. Това стана тѣй предпазливо, че дори и бдителнитѣ евреи нищо не разбраха.

Още единъ часъ и ето ни въ голѣмия солунски заливъ. Евреинътъ съ осуканата мръсна брада пакъ прѣвъ се доближи до мене. Хайде повтаряше той, още малко и ще пристигнемъ. Дай книгитѣ да ги скриемъ, за да нѣмашъ разправия. Въ мигъ къмъ него се присъединиха и другаритѣ му отъ тайфата. Хайде дай, дай десетъ бѣли меджидии, дай осемъ, дай баремъ петъ меджидии да скриемъ книгитѣ и да ти ги дадемъ въ Солунъ, повтаряха тѣ въ унисонъ и стесняваха крѣга около ми. И виждайки, че съмъ решенъ да не отварямъ портмонето си, тѣ ставаха още по-нахални, по-дрѣзки. Отъ просия тѣ минаха къмъ явни заплашвания. Щѣли да ме обадятъ на полицията, щѣлъ съмъ да бжда арестуванъ, книгитѣ ми, а край тѣхъ и другитѣ ми багажи, щѣли да бждатъ задържани и пр. и пр.

Ала сигуренъ сега въ работата си, азъ ги разгонихъ съ закана, че ще се оплача отъ тѣхъ и на капитана на парахода и на полицейскитѣ агенти, щомъ ми стѣпи кракътъ въ Солунъ.

Но нищо не помагаше

Колкото повече се приближавахме къмъ брѣга, толкова повече евреитѣ съ изюдени физиономии съскаха около менъ и съ погледи алчно устремени къмъ джебоветѣ ми, сипѣха все по-нови и по-страшни заплашвания.

И тъй продължиха като слизахме и отъ парахода, и на морския брѣгъ, та и въ самата митница чакъ, до като ми дойде редътъ да си подамъ тескерето на надлежния чиновникъ. Дори и сега нечистоплътниятъ старъ евреинъ съ осуканата бѣла брада се наклони да ми пришепне съ пресипналь почти гласъ, че спасението ми било въ негови ржце...

Въ тоя мигъ, обаче, заедно съ подаване тескерето си азъ пуснахъ въ ржката на полица полвинъ лира, казвайки му, че стоещитѣ задъ мене евреи не ми даватъ мира и искатъ да ме обератъ.

Още не изрекълъ последнитѣ думи, азъ видѣхъ какъ бичътъ на турчина почна да се огъва около изненаданитѣ евреи, които въ лудо бѣгство успѣха да изчезнатъ въ навалицата по крайбрѣжието...

Нѣколко часа по-късно евреинътъ Бохоръ, довѣренъ човѣкъ на патриотическото ни „братство“, донесе въ книжарницата на Конс Г. Самарджиевъ забраненитѣ книги.

БЪЛГАРСКАТА ЧЕРКВА „СВ. ДИМИТЪРЪ“ ВЪ СОЛУНЪ

Съ бързото увеличение на българското население въ Солунъ, старата черква „Свети Кирилъ и Методий“ въ Панагуда махала, не можеше вече да побира богомолцитѣ. При туй, голѣма часть отъ българитѣ живѣеха въ отдалечената Вардарска махала, отъ дето идването на черква, особено презъ зимата и презъ страстната седмица, не бѣше винаги удобно. А пъкъ богомолцитѣ по онова време бѣха и по ревностни и по-многобройни. Не се пропускаше и най-малкиятъ празникъ. Всѣки светецъ, билъ той малъкъ или голѣмъ, биваше таченъ отъ народа. Пъкъ наспорилъ бѣ Господь и свадби и кръщавки, та и затуй трѣбваше да се мисли, безъ да смѣтаме умирачкитѣ. Ето защо трѣбваше да се търси начинъ за построяване втори Божи храмъ за българитѣ въ града. Но да не мислите, че това бѣше лека работа? Освенъ дето турскитѣ власти не даваха тъй лесно разрешения за строежъ на училища и черкви, гърцитѣ особено зорко следѣха всѣки нашъ жестъ и при най-малка възможность въ повечето случаи успѣваха да осуетятъ всѣко наше начинание. За това тѣ не пропускаха никакво срѣдство,

ала най-мощното имъ оръжие бѣ парата. Съ богати бакшиши всичко се постигаше, тъй като агитѣ бѣха особено чувствителни къмъ този родъ любезности. Вънѣ отъ това фанариотитѣ охотно туряха въ ходъ и друго не помалко изпитано средство за противодействие на българитѣ; то бѣ интригата, тънката византийска интрига, за която на грѣка, най-вече на грѣцкия чернокапецъ, заслужено се признаваха, пъкъ и сега се признаватъ, ненадминати дарби.

Но не стояха съ скръстени ръце и нашитѣ българи. На фанариотското коварство и интригантство тѣ противопоставяха упоритостъ и търпение. Въ неудържимия си устремъ къмъ добиване все нови и нови културни права, тѣ прибѣгваха и къмъ хитростъта. Още съ откриването на българското първоначално училище въ Вардарската махала, презъ 1872 — 1873 г., се родила идеята да се построи и черква. Най-напредъ, обаче, трѣбваше мълкомъ да се намѣри и купи подходящо мѣсто за целъта. И ето, че подиръ дълго търсене и чакане, най-после, по една щастлива случайностъ, задъ самата училищна сграда се продаваше доста голѣмо дворно мѣсто съ полуразрушена постройка.

Сега работата се ръководѣше отъ председателтъ на Солунската българска община архимандритъ Григорий и отъ директора на мъжката гимназия Н. А. Начовъ. Тъй като,

обаче, по никой начинъ не биваше да се възбужда подозрение — поне на първо време — у гърци и турци, натоваренъ бѣ голѣмиятъ родолюбецъ Насте Стояновъ¹⁾, по късно тѣстъ на нашия историкъ д-ръ Младенъ Панчевъ, като частно лице, безъ шумъ да гледа да откупи въпросното мѣсто. То се знае, за такива народополезни работи бай Насте бѣ винаги готовъ. Влиза той веднага въ пазарлъкъ, но, не щешъ ли, наследниците на имота — две сестри, гъркини, имали заветъ отъ покойния си братъ за нищо на свѣта да не продаватъ на българинъ този свой имотъ, отъ страхъ да не би да се използва единъ день за бъл-

1) Роденъ къмъ 1840 год. въ Крушево, Насте Стояновъ се преселилъ въ 1856 год. въ Солунъ. Природно уменъ и ученолюбивъ, отъ ранна възраст той се отличава и съ пламенно родолюбие. Ревностно той се заема или самъ, или пъкъ способствува за осъществяването едно по друго на много народополезни начинания, като откриването презъ 1867 — 1868 год. на първото общинско училище, на първия параклисъ — църква „Св. Кирилъ и Методий“ на 20 юний 1873 г., на първоначалното училище въ Вардарската махала презъ 1872 — 1873 г., на девическото училище презъ 1879 г., на пансиона при мъжката гимназия презъ 1880—1881 г. и пр.

Палзуващъ се съ всеобщо уважение отъ всички българи, бай Насте броеше доста много приятели и между инородците. Ала имаше и врагове между последните, най-вече между гърците. Благодарение на тия свои врагове и на известния българомраецъ Солунския валия Зихни Паша, презъ 1892 год., заедно съ другъ заслужилъ нашъ сънародникъ К. Г. Самарджиевъ, той бѣ заточенъ въ Коня, отъ гдето се осво-

гарско училище или особено за черква, съ което щѣло да се оскверни паметъта на тѣхнитѣ прадѣди. Ала бай Насте е съобразителенъ. Веднажъ разбралъ това, той поставя свое доверено лице, което успѣва да купи имота за 1500 лири турски. Следъ туй лесно Насте се снабдява съ надлежната тапия (крепостенъ актъ). Влѣзълъ тѣй въ владение на имота, той чрезъ симулативна продажба го прехвърля на архиепископъ Йосифъ отъ Цариградъ, т. е. Негово Блаженство Екзарха¹⁾, който пъкъ отъ своя страна му дава векилнаме — пълномощно, да извърши необходимия ремонтъ. Ала още ремонтътъ не привършенъ, зданието бива дадено

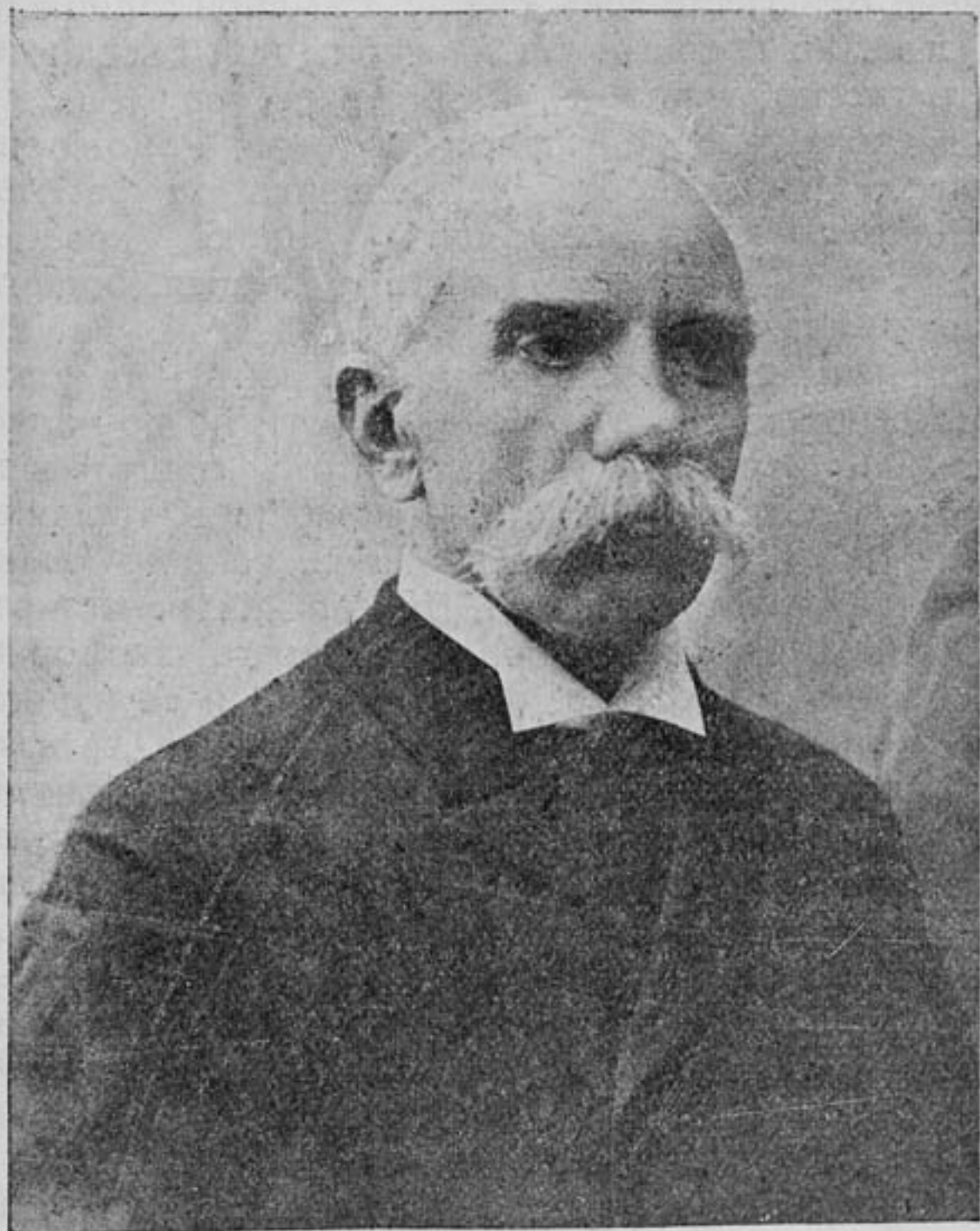
боди подиръ шесть месеца, вследствие застѣпничеството на българското правителство.

Дошълъ единъ отъ първитѣ българи въ Солунъ, работилъ съ примерно усърдие въ продължение на много десетилѣтия и доживѣлъ да посрещне презъ първата балканска война свои синове офицери съ български войници въ собствената си къща, горкиятъ Насте имà злата урися да доживѣе и новото още по-страшно поробване на своята родина, да загине далечъ отъ близки въ гръцки Солунъ и да бжде погребанъ въ гръцки гробища.

Подробности за този народенъ труженикъ вижъ въ статията: Единъ скромнъ дѣецъ — Насте Стояновъ, написана отъ Н. А. Начовъ, Свободно мнение, год. III, № 12, 18 мартъ 1915 г. стр. 189—191.

¹⁾ По ония времена всички почти обществени здания въ Турция минаваха на името на Негово Блаженство, понеже съответнитѣ общини нѣмаха право да строятъ или да купуватъ такива.

Насте Стояновъ

вече отъ Насте ужъ срещу 150 лири годишенъ наемъ да послужи за пансионъ при съседното българско училище. Разбира се, за това се изискваха известни приспособления. Родолюбиви дебряни даромъ се залавятъ за работа. Денонощно тѣ размиратъ, зидатъ, коватъ, измазватъ. Главниятъ майсторъ Андрея, роденъ архитектъ, ръководи ремонта тѣй, че въ най-непродължително време пансионътъ да може да се превърне въ черква. Други не по-малко сръчни негови другари скритомъ приготвяватъ резбарската работа — иконостасъ, тронове, аналои и пр., рисуватъ икони, каквито тайно сж поржчани вече и въ българския манастиръ Зографъ въ Света Гора. Отъ старата постройка и следа не остава. На мѣстото ѝ се издига неусетно, като по чудо, ново, красиво, свѣтло здание, напълно пригодно за храмъ Божий, а дворътъ му се слива съ двора на училището. Заранъ, на пладне и вечеръ отъ тукъ се разнася вече и звонътъ на малка камбана. Зеръ, пансионъ е, та има нужда отъ по-голѣмъ звънецъ.

Отъ зори до мракъ Насте е на поста си. Той ходи, дохажда, тихо дава нареждания за по-бързия вървежъ на работата и се радва като дете.

Колкото и предпазливо, обаче, да се работи, гърцитѣ, винаги на щрекъ, подушватъ, че черква се готви и вдигатъ цѣла олелия. Най-високо протестира страшно разярениятъ тѣхенъ митрополитъ. Какъ? Схизматицитѣ бъл-

гари, безъ позволение на властитѣ, безъ султански фирманъ, и въпрѣки канонитѣ на истинското православие, се осмеляватъ да си градятъ нова черква? Не чувана дързостъ, която трѣбва строго да се накаже! Цѣла делегация, на чело съ владиката, се явява при валията, за да протестира за това българско своеволие, за това непознато погазване на гражданскитѣ и духовни канони. Намѣсва се полицията и всѣкакъвъ ремонтъ бива спрѣнъ. Насте Стояновъ и майсторитѣ сж откарани въ конака и задържани. Насте, обаче, поема всичката отговорностъ, застъпва се за майсторитѣ и успѣва да ги освободи, „като хора сиромаси, които се трудятъ за единия хлѣбъ.“

Благодарение на застъпничеството на българската община и на нѣкои влиятелни турци — негови приятели, и самъ Насте бива освободенъ, съ предупреждение отъ полицейската властъ, че ще има да му пати главата, ако се опита пакъ да строи черква.

* * *

За да се не провали работата енергично действуватъ и архимандритъ Григорий и Н. А. Начовъ. Отиватъ тѣ, придружени отъ нѣколцина общинари и пишещия тия редове, при валията Галибъ-паша, за да му обяснатъ, че не се отнася до черква, а до строежъ на здание за пансионъ. Молятъ го тѣ при това да разреши, щото въ пансиона да се окачатъ нѣкоя и друга

икона, за да може да служи той и като „ибедетъ-ери“, дето, при лошо време, да се молятъ децата, вмѣсто да ходятъ въ отдалеч-нача черква „Св. Кирилъ и Методий“.

Насърдченъ отъ задоволителния отговоръ на валията, дѣдо Григорий предяви нова молба: въ голѣмата си милость вали-паша да разреши още, щото въ това „ибедетъ-ери“ да могатъ сегизъ-тогизъ да се опяватъ мъртавецитѣ на беднитѣ семейства отъ махалата.

Добродушниятъ Галибъ паша и на това се съгласява.

Зарадвани отъ постигнатия резултатъ, българитѣ искатъ веднага да се поставятъ на мѣсто: иконостасъ, икони, кандила, тронове, полюлеи и др., но Насте, подкрепенъ отъ архимандритъ Григорий и Н. А. Начовъ, не се съгласява; той предлага да се дочака байрама и тогава да стане тържественото откриване на черквата съ „горещи молитви за Падишаха“.

Главната грижа сега на практичния Насте е работата да се оформи, да се опече, както казваше той, та никой да не може да я развали вече. За това, край постъпкитѣ предъ валията, трѣбваше да се прибѣгне до най-чародейното средство — рушвета и до хитростъта. Срещу щедъръ бакшишъ секретарьтъ на валията, — а това не бѣше, да речешъ, малка личностъ — нарежда, щото на подаденото отъ Насте заявление, като векилинъ на Негово Блаженство Екзарха, валията да сложи резолю-

ция, че се разрешава до изкарване на ремонта, но само „споредъ приложения къмъ просбата планъ“. Добре, но Насте, който бѣ приготвилъ за целта два различни плана: единиятъ за пансионъ (приложенъ къмъ заявлението), другиятъ за здание, което, съ малки измѣнения можеше да се превърне и на черква, предлага услугитѣ си самъ да отнесе заявлението на Беледие рейзи, (кмета), — Мюфти Ибраимъ бей, за по-нататъшно разпореждане. И по пѣтя изважда отъ джеба на палтото си плана за черква и го туря при заявлението на мѣстото на плана за пансиона. Благодарение на тая хитрость, при изпълнение на въпросната резолюция, бива утвърденъ именно първиятъ, черковниятъ планъ.

Тъкмо когато да се издаде вече позволителното, единъ отъ членоветѣ на съвета, турчинъ, но добъръ приятелъ на Насте, приструвайки се, че го не познава, се обръща къмъ своитѣ другари съ предложение подписавшиятъ заявлението да се задължи писмено предъ Беледието, че ще понесе всички разноски по събарянето на зданието, ако то не бжде поправено съгласно потвърдения планъ. Това приятельтъ турчинъ направилъ, за да се расте всѣко съмнение у нѣкои отъ недовѣрчивитѣ членове на съвета. Следъ туй плантъ бива утвърденъ и поправкитѣ усилено продължени. На бърза ржка олтарь и женско отдѣление бидоха довършени, ала безъ да се

поставятъ още черковни принадлежности, освенъ нѣколко икони за ученицитѣ въ „пансиона“.

Когато всичко това бѣ вече готово, Насте Стояновъ подава до Беледието второ заявление да се назначи комисия, която да констатира, че ремонтътъ е изпълненъ точно по плана. Въ тая комисия, то се знае, попада и турчинътъ приятель заедно съ единъ албанецъ християнинъ. За да се не спъне отново работата, Насте отива въ дома на албанеца и като му изповѣдва, че зданието ще служи за черква, настоятелно го моли, въ името на християнската му вѣра, да помогне да се не доде до разрушаването на единъ Божи храмъ. Подиръ известни колебания, най-после албанецътъ дава исканото му обещание. На утрото комисията, въ която влиза и общинскиятъ архитектъ, се явява на самото мѣсто и констатира, че всичко е извършено съгласно плана. На въпроса на едного отъ членоветѣ на комисията: за какво ще служатъ дветѣ преградени отдѣления (олтарътъ и женското отдѣление) му се отговаря, че едното, гдето нарочно бѣха поставени нѣколко желѣзни кревата, ще служи за спалня на ученицитѣ, а другото, високото — за помѣщение на възпитателитѣ. Следъ тия обяснения на Насте Стоянова, се съставя обичайниятъ протоколъ и се подписва отъ членоветѣ на Беледието. Сега, благодарение услужливостта на най-влиятелния членъ на съвета, Керимъ ефенди,

Насте успѣва да си вземе обратно и писменото задължително.

* * *

Виждайки где бие работата, разсвирепѣлитѣ гърци предприематъ нови, още по-енергични протести предъ валията, оплакватъ се пакъ телеграфически на Фанеръ, заявяватъ, че ще затворятъ всички свои черкви въ знакъ на общо незадоволство и пр. и пр.

При тая нова буря отъ протести и закани, валията пакъ повика дѣдо Григория да му даде джевабъ за направеното. Придруженъ и сега отъ Н. А. Начовъ, заедно съ нѣколцина български първенци, между които попадна и сега моята скромность, се явихме при Галибъ паша да му се обясни, че, по липса на достатъчно мѣсто за молитва, българската община се видѣ принудена временно да обърне пансиона въ малкъ параклисъ — църквица, увѣренъ, че тѣй върши истинско богоугодно дѣло. Казани отъ Начова на перфектенъ турски езикъ, тия думи внимателно бѣха изслушани отъ стария, добродушенъ паша. Разположенъ въ широко, низко кресло — тѣй че между силно изпъкналото му туловище и послания на пода килимъ нѣмаше голѣмо разстояние — той покани и насъ да седнемъ. Нѣщо повече. Въ знакъ на особено благоволение, той ни подхвърли — такъвъ бѣ обичая тѣ — по една цигара отъ бохча тютюнъ, що изпушихме съ поднесеното ни кафе. Тѣй, благодарение скри-

титѣ симпатии на този старѣ турчинѣ къмѣ българитѣ, грѣцкитѣ интриги не успѣха този пѣтъ. Тѣ се изпариха заедно съ пушека на пашовскитѣ ароматични цигари.

Нѣколко дена само по-късно, презѣ лѣтото на 1890 г., когато турцитѣ празнуваха своя байрамѣ, рано една сутринѣ, при звона на малката камбана, черквата бѣ осветена, и при развълнуванитѣ до сълзи богомолци се започна дълго богослужение.

Всичко туй стана въ продължение на часѣдва. Ала богомолцитѣ не бѣха още почнали да се разотиватѣ, когато въ черквата се явиха органитѣ на полицейската властѣ. Но ето, че тъкмо въ тазѣ минута съобразителниятѣ дѣдо Григорий, въ съслужение съ нѣколцина свещеници, започва тържествено молебствие за „скѣпитѣ дни на Негово Величество Султана, баща на своята вѣрна рая и покровитѣль на нейната вѣра.“

На полицаитѣ не оставаше освенѣ да кажатѣ по едно е в ал ла за даденитѣ имѣ бакшиши и да напуснатѣ черковния дворѣ, изпратени съ възкликѣтъ: „Падишахѣмѣзѣ чокѣ яшасѣнѣ“!

По нататѣкъ вече черквата бѣше подѣ закрилата на валията, и Насте, ликуващѣ, замѣни старата малка камбана съ нова по-голямѣ и по-благозвучна.

Такава е кратката история на втората българска черква „Св. Димитѣръ Солунски“, изпаднала днесѣ въ грѣцки рѣце...

ИВАНЪ ГАРВАНОВЪ

Всѣкога, когато мислено се пренасямъ къмъ епичнитѣ борби за Македония, въ първитѣ редове на плеадата самотвержени революционни дейци предъ менъ изпъква и свѣтлиятъ образъ на моя незабравимъ съгражданинъ и приятель Иванъ Георгиевъ Гарвановъ, който тъй беззаветно и идеално работи години подъ редъ за българското национално дѣло и тъй трагично загина подъ ударитѣ на вѣроломна братска ржка.

Роденъ въ Стара-Загора на 23 декемврий 1869 год. отъ заможни родители, Иванъ Гарвановъ расте и крепнѣ въ атмосфера на честенъ трудъ и горещо родолюбие. Още дете, жадно слуша той разкази и пѣсни за турска тирания, за легендарни български юнаци — бунтовници. По време на Срѣдногорското възстание той вижда какъ дома му въ посрѣднощната тишина скритомъ се леятъ куршуми и се почиства старо оржжие. Всичко туй дълбоко се внедрява въ неговата отзивчива душа и го пропива съ безкрайна омраза къмъ турчина — угнетителъ. Още повече се усилва тая омраза, когато презъ руско-турската война най-близкитѣ му: баща, дѣдо и чичо, заедно съ хиляди и хиляди още наши

съграждани и селяни отъ околността, станаха жертва на турската свирепостъ.

Останалъ сиракъ, Иванъ бива отгледанъ отъ майка си — добра християнка — въ духъ на цѣломъдрие и вѣра въ Бога, която вѣра не го напустна и до последния му часъ. Кроткъ, скромень и при това винаги весель и още по-прилеженъ, отъ долнитѣ класове още на училището той става центъръ, около който се групиратъ повечето отъ неговитѣ съученици. Думата му бѣ авторитетна и всички го слушаха.

Следъ успѣшно завършване на IV класъ въ родния си градъ, ние го виждаме въ Пловдивъ, гдето презъ 1888 г. съ отличие завърши реалния отдѣлъ на тамошната гимназия, а презъ 1888—1889 г., съ едва наболи мустаци, той е вече учителъ въ Старо-Загорското мъжко училище. Ала жаждата за наука не го сдържва тукъ. Съ приключването на учебната година той заминава за София и постъпва въ физико-математическия отдѣлъ на тогавашното висше училище, който отдѣлъ и завършва, като пръвъ между другаритѣ си, презъ 1892 год. Но и съ това Гарвановъ не се задоволява. Ламтещъ за още по-голѣми знания, той отпътува за Виена, гдето, въ продължение на 2 години, слуша лекции по физика въ тамошния университетъ, като работи предимно въ лабораторията на професоръ Екснеръ. Следъ дълги изследвания върху вътрешното търкане на маслата, той напечата въ изданията на

Иванъ Гарвановъ

Виенската академия на наукитѣ своя наученъ трудъ подъ заглавие „Ueber die innere Reibung in den Oelen“. Специализиралъ се тъй, Гарвановъ се връща на почивка презъ ваканцията на 1894 год. въ Стара-Загова, съ надежда да бжде назначенъ асистентъ по физика въ Висшето училище. Тъкмо по онова време въ Стара-Загора бѣхъ отишелъ и азъ да навестя близкитѣ си. Помолень отъ учебния отдѣлъ при Екзархията да намѣря за Солунската мжжка гимназия единъ добре подготвенъ преподавателъ по физика, азъ използвахъ случая да предложа това мѣсто на Гарванова, ала той неохотно ме изслуша, понеже, както споменахъ, бѣ си наумилъ да се посвети на професура въ бждещия ни университетъ. При все туй азъ непреставахъ да го придумвамъ. На дълго му разказвахъ за Солунъ и за Македония изобщо, изтъквахъ му нуждата отъ просвѣтени работници тамъ, както и ползата, която може да принесе съ своитѣ знания на македонската младежъ и пр. и пр. Помня, че последниятъ ни разговоръ на тая тема се водѣ презъ една прекрасна лѣтна нощъ. Отивахме да прекараме единъ денъ на Казанлъшкитѣ минерални бани. Спирайки тукъ-тамъ по обляния отъ лунната свѣтлина пжтъ, ние съ наслада вдишвахме напоения съ аромата на хиляди горски цвѣтя свежъ сръдногорски въздухъ. Устремилъ погледъ къмъ ясното звездно небе, Гарвановъ ми сочеше разнитѣ планети и съзвездия, раз-

правяше ми съ увлечение тяхната история, за неизмъримитѣ пространства, що дѣлятъ тъй малката въ сравнение съ много отъ тяхъ наша земя, възхищаваше се и пакъ разправяше. Когато му казахъ, че надъ Солунъ небето е още по-ясно, че мириардитѣ свѣтила по него изглеждатъ още по-блѣстящи и по-величествени, но че тамошнитѣ наши братя не се радватъ както насъ на свобода и човѣшки правдини, той внезапно се обърна къмъ менъ съ думитѣ: „Слушай, заедно ще вървимъ въ Македония!“ И наистина, следъ нѣкой день ние заедно заминахме за Солунъ. Раздѣлата на Гарвановъ съ старата му майка бѣ мъчителна. Като да предчувствуваше трагичния край на своя любимъ синъ, бедната жена не можеше да удържи сълзитѣ си, молейки го да я не напуща. Ала Гарвановъ бѣ човѣкъ съ желѣзна воля. Вземѣше ли веднажъ едно решение, връщане за него нѣмаше. Това знаеше най-добре майка му, та за туй не ѝ оставаше освенъ да се помири съ своята сѣдба. Винаги, кога ми додотъ на умъ тия минути, азъ се питамъ дали сторихъ добре, като отдалечихъ Гарванова отъ професорската катедра и отъ семейното му огнище. Дали той съ своитѣ несъмнени дарби нѣмаше да бѣде полезенъ на строго научното поприще? И все пакъ се утешавамъ съ мисълта, че интензивната дейность, която този честенъ труженикъ разви презъ дълги години въ Македония,

и като учител и особено като неустрашимъ революционеръ, не бѣ по-малко ползотворна. Защото Гарвановъ работи съ жаръ и съ вѣрата на апостолъ, готовъ да сложи кости за народното ни дѣло. Като днесъ помня, че когато на пѣтъ отъ Нишъ за Солунъ навлѣзохме въ плодородното Овче поле, отдето ясно се виждатъ очертанията на импозантната Шаръ планина, Гарвановъ, очарованъ отъ гледката, тихо промълви: „За тая земя заслужава човѣкъ да жертвува и живота си!“

Все пакъ за революционерство на умъ не му идваше. Той зае своитѣ часове по физика и по други нѣкои математически предмети, и се предаде всецѣло на учителската си професия. Завеждаше и метеорологическата станция при гимназията. Равнодушенъ отъ начало къмъ развиващитѣ се борби между членоветѣ на съществуващата вече по онова време Вътрешна Организация, и хората на така наречената „черковна партия“, Гарвановъ, благодарение на непосредствения си контактъ съ тия срѣди, лека полека започва да проявява известенъ интересъ къмъ онова, що ставаше около му. Ала пакъ гледа да се държи на страна особено отъ по-крайнитѣ елементи, считайки, че е още рано да се работи за възстание. Споредъ искреното негово убеждение, повдигането на народа съ оржие въ ржка противъ тиранията трѣбваше да се подготви преди всичко чрезъ дълга културна дей-

ностъ. За това и на първо време симпатиитѣ му клонятъ повече къмъ директора на мъжката гимназия М. К. Сарафовъ, къмъ когото доста враждебно се отнасяха вече хората на комитета, въ чиито срѣди съ голѣма популярностъ се ползуваше Константинъ Величковъ, макаръ самъ той да се не занимаваше съ комитетски работи.

По това време — 1896 год. — въ Солунъ идва като инспекторъ Даме Груевъ, личенъ приятель на Гарванова отъ Висшето училище. При единъ разговоръ на саме, Груевъ, безъ да го посвети въ своята революционна дейностъ, направо запитва Гарванова дали е готовъ да мре за Македония. Последниятъ, обаче, не отричайки нуждата да се организира населението, се обявява партизанинъ на последователнитѣ етапи. Нѣщо повече. Той решително застава противъ всички ония членове на комитета и тѣхнитѣ съратници, които насаждатъ революционни идеи между ученицитѣ и ги бунтуватъ, отклонявайки ги тѣй отъ тѣхнитѣ занятия. Но ето, че съ течение на времето и Гарвановъ еволюира. Отзивчивъ на народнитѣ патила и копнежи за свободенъ животъ, той постепенно се приближава къмъ ония, които мислятъ, че е минало времето на Екзарха и че е настъпило онова на Караджата. И все пакъ той е още противъ голѣмитѣ скокове, противъ крайнитѣ срѣдства за борба. За туй презъ 1898 год. основава въ Солунъ съ група свои съмишле-

ници — между които Недѣлко Колушевъ, Атанасъ Наумовъ, Христо Тенчевъ и други — „Революционно братство“ съ клонове въ вжтрешността. Целта на това Братство бѣ да се корегиратъ дѣлата на Вжтрешната Организация и да се действува въобщо така, че да се не прибързва съ избухването на революцията. Народътъ трѣбваше предварително добре да се организира, трѣбваше да се готвятъ нужднитѣ материални срѣдства, като оржжие и пр., но не биваше да се правятъ преждевременно атентати и мѣстни макаръ възстания. За пропагандирането на тѣзи идеи се започва тайно издаването на специаленъ хектографиранъ вестникъ „Борба“, редактиранъ отъ самия Гарвановъ, Колушева, Наумова и Тенчева — до единъ и членове на управителното тѣло на Братството. Тая дейность на Братството, както и самото му сществувание, срѣщатъ силно противодействие отъ страна на Вжтрешната Организация, безрезервно подкрепена отъ Върховния Комитетъ въ София, отявленъ врагъ на всѣки отцепникъ. При тия условия враждата между Братството и Вжтрешната Организация расте и непредвещава добъръ край. Гарвановъ решително брани своитѣ позиции. По това време, а именно на 3 юний 1898 г., по внушение на сръбския агитаторъ Пейчиновичъ, въ бирарията на Коломбо подло биде убитъ отъ наемникъ-черногорецъ, Христо Гановъ отъ Плѣвенъ, учителъ по химия въ нашата гимназия.

Гарвановъ, който случайно се намира сега въ поменатия локалъ, се спуща да отбрани приятеля си Христа, но самъ бива раненъ отъ неприятелитѣ съ кама въ ржката и съ револверъ въ главата. Мимоходомъ казано, за тая си смѣлостъ той бѣ награденъ отъ князь Фердинанда.

Все около това време, въ Съръ бива раненъ и другъ Гарвановъ приятелъ — Атанасъ Наумовъ, но вече не отъ сърби, а отъ хора на противния на Братството лагеръ. Това силно възбужда Гарванова. Отношенията между него и близкитѣ му съмишленици — отъ една страна, и първенцитѣ на Вжтрешната Организация: Даме Груевъ, Христо Матовъ, Пере Тошевъ, Иванъ Хаджи Николовъ — отъ друга, се влошаватъ до толкозъ, че на косъмъ остава да се дойде до взаимно изтрѣбление. Но за щастие разумътъ наддѣлява. За лично освѣтление и обяснение Гарвановъ заминава презъ 1900 г. за София. Тукъ той се срѣща съ мнозина наши държавници, отъ които остава горчиво разочарованъ. Всички до единъ по разни начини искали да използватъ революционното движение за лични партийни облаги. Срѣща се Гарвановъ и съ ржководителитѣ въ Върховния Комитетъ, на които подробно излага и обяснява причинитѣ за създаването на Братството. Ала Борисъ Сарафовъ, чиито симпатии сж за Вжтрешната Организация, настоятелно увещава Гарванова да се

слѣятъ дветѣ революционни тѣла. И успѣва да го разколебае.

Отъ София Гарвановъ отпътува за Солунъ презъ Цариградъ. Главната му цель е да се види съ Негово Блаженство. Колкото и да симпатизира, обаче, на Братството, Екзархътъ не иска да взема страна. Задоволява се само да препоръча миръ и дружна работа на културна почва. Споредъ него Македония се нуждае отъ повече владици и по-голѣма интелигенция. Въ туй направление главно трѣбва да се работи.

Но тия съвети на Негово Блаженство не задоволяватъ вече Гарванова. Той се връща въ Солунъ, дето презъ септемврий сжщата 1900 г. отъ София пристига офицерътъ Камбуровъ, натоваренъ отъ Борисъ Сарафовъ да действува за помирение на враждуващитѣ два лагера.

Следъ известни преговори, най-после Гарвановъ и другаритѣ му решаватъ да се разтури Братството и всичкитѣ му членове да минатъ въ редоветѣ на Вжтрешната Организация. На сжщата се предаватъ и всички материали: пушки, револвери, патрони.

На следната година, вследствие случайното убийство на Якимъ Игнатовъ отъ Гарванова, турскитѣ власти арестуватъ последния и го държатъ въ затвора 58 дена, до 28 юлий 1901 г. Презъ сжщата година сж арестувани и ржководителитѣ на Вжтрешната Организация: д-ръ Христо Татарчевъ, Христо Матовъ и др. Тогава Гарвановъ застава на чело на тая Организация

и усилено започва да работи за подготовката на възстанието. И тъй, той, който отначало е по-скоро врагъ на революцията, сега се обявява не само нейнъ убеденъ партизанинъ, но я и ускорява. Въ първитѣ дни на януарий 1903 г. въ помещѣнието на мъжката гимназия въ Солунъ бѣха свикани на конгресъ членоветѣ на Централния Комитетъ и делегатитѣ на Македония и Одринско. Гарвановъ бѣ избранъ за председателъ на конгреса. Следъ станалитѣ разисквания и съвещения, на 3 с. м. единодушно бѣ решено да се вдигне повсемѣстно възстание. Ала Гарвановъ не го дочака. Вследствие на извършенитѣ атентати противъ Солунската банка и френскиятъ параходъ „Гвадалквиръ“ отъ една независима отъ Вжтрешната Организация група младежи, той бѣ заловенъ, осъденъ на 101 г. и откаранъ на заточение въ Акия—Мала Азия. Но ето, че година следъ възстанието последва султанска амнистия. По застъпничеството на влиятелния старозагорецъ Шевкетъ бей, отъ тая амнистия се възползува и Гарвановъ. Освободенъ, той се завръща въ България, и макаръ съ доста разклатено здраве, бива назначенъ за преподавателъ въ втора мъжка Софийска гимназия. И като учителъ, обаче, Гарвановъ не престава да се занимава съ македонското революционно дѣло, но тая негова дейность не бѣ по разбиранията на Санданиститѣ. И той и Борисъ Сарафовъ бѣха заподозрени въ замисли вредни за дѣлото.

До колкото ми е известно, по инициативата на Санданиститѣ се започнаха обяснения съ целъ ужъ да се дойде до съгласие. Дипломатически представителъ по оноза време въ Атина, азъ бѣхъ повиканъ по служебна работа въ София, дето често се виждахъ съ Гарванова. Рано на 10 декемврий 1907 г. той ме намѣри въ стария хотелъ „Роялъ“ срещу градската градина и ми каза, че сжщия день, двама съ Сарафовъ, щѣли пакъ да иматъ среща съ Паница, и че вѣрвали да се постигне споразумение. Понеже цѣлата тая работа ми изглеждаше нѣкакъ подозрителна, препоржчахъ му да не бързатъ толкова и да избѣгнатъ въпросната среща. За жалость, обаче, не бѣхъ послушанъ. Късно презъ нощта едно македонче, прислужникъ въ хотела, дойде да ми обади, че Борисъ Сарафовъ и Иванъ Гарвановъ не били вече между живитѣ. И двамата по измамнически начинъ станали жертва на своитѣ врагове въ жилището на Сарафова. Когато пристигнахъ тамъ, заварихъ само два топли още трупа, две скжпи жертви на братско взаимоизтрѣбление....

БИТОЛЯ — ЦАРИГРАДЪ

Презъ лѣтото на 1904 г., като търговски агентъ въ Битоля, трѣбваше да замина за Цариградъ по служебна работа. Тамошниятъ ни дипломатически агентъ по онова време — Г. Начовичъ, ме бѣ повикалъ на устенъ докладъ за положението въ Битолския вилаетъ, а така сжщо и да му помогна при уреждането на нѣкои и други въпроси между нашето правителство и Високата Порта. Въ сжщностъ главниятъ въпросъ и сега се отнасяше до постѣпките, които трѣбваше да се предприематъ предъ Великия везиръ, и особено въ Илдъза, за облекчаване участието на македонскитѣ българи. На първо мѣсто трѣбваше да се издействува пакъ една отъ ония многобройни султански амнистии за хилядитѣ наши политически затворници, що си оплакваха днитѣ въ турскитѣ зандани. Амнистии, следъ които сжщитѣ зандани се пълнѣха обикновено съ сжщитѣ нещастници и нови тѣхни другари.

* * *

Заминаването ми за Стамбулъ съвпадна съ единъ отъ ония бунтове, които периодично се повтаряха отъ офицеритѣ отъ голѣмия битолски гарнизонъ, тъй като това бѣ единственото срѣдство да могатъ да получатъ сегизъ-тогизъ

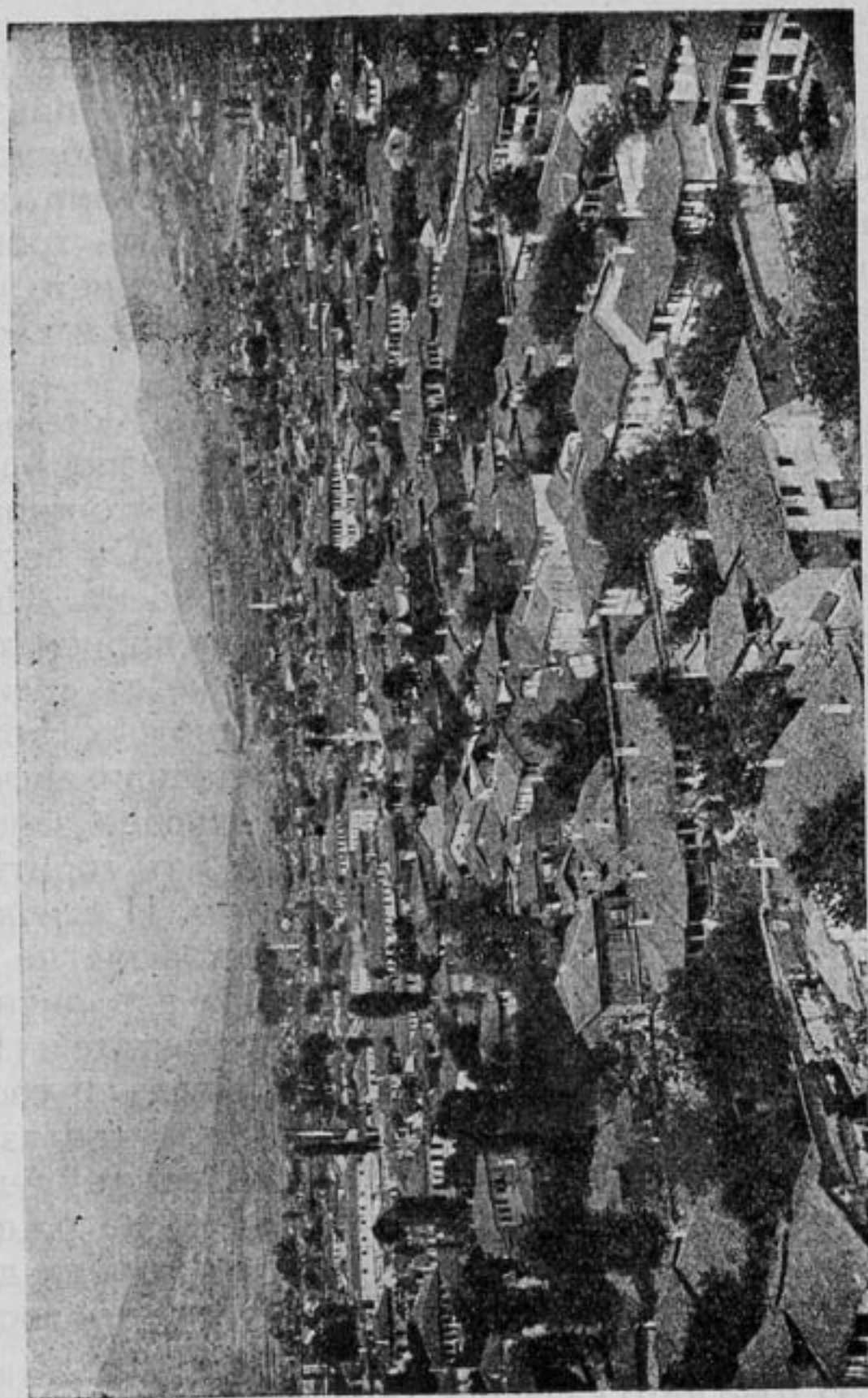
по нѣкоя заплата. Иначе централната власт ѝ забравяше дълги месеци. Сумитѣ, които постѣпваха въ вилаетската каса отъ разни данѣци и други бѣрии, почти изцѣло се изтегляха направо отъ Илдѣза. Мрежа отъ агенти на Абдулъ Хамида бѣха натоварени да следатъ за тия постѣпления и да ѝ прибиратъ о време. Ето защо всички чиновници, кажи-речи, живѣяха предимно отъ рушвети или пѣкъ грабѣха кой както можеше.

Предизвестенъ за моето пѣтуване, валията Хазимъ бей ме помоли да почакамъ день-два, тѣй като съ менъ изявилъ горещо желание да пѣтува до Цариградъ и султанскиятъ адютантъ Хюсеинъ бей, който току-що бѣ пристигналъ отъ столицата съ специална мисия да предаде на негодуващитѣ офицери бащинскитѣ поздравии на Падишаха, да ѝ увѣри въ неговото неизмѣнно височайше благоволение и да имъ каже, че били взети нужднитѣ мѣрки за най-редовното изплащане на заплатитѣ имъ въ бждеще.

Понеже нѣмаше защо тѣй много да бързамъ, съгласихъ се да поотложамъ заминаването си, толкозъ повече, че исамъ султанскиятъ адютантъ, при срещата ни у валията, ми каза колко приятно щѣло да му бжде да ми стане спѣтникъ.

Ако и сравнително още много младъ, Хюсеинъ бей имаше вече полковнишки чинъ. Тая бърза кариера, както той самъ ми разправи,

Битоля

се дължала изключително на обстоятелството, че билъ синъ на победителя на гърцитѣ презъ 1897 г. — гази Едхемъ паша. Следъ като Абдулъ Хамидъ обсипалъ бащата съ всички възможни почести и награди за заслугитѣ му къмъ трона и отечеството, прехвърлилъ благоволениято си къмъ сина, като направилъ отъ него и свой фаворитъ.

По пжтя отъ Битоля за Солунъ Хюсеинъ бей съ трогателна наивностъ ми се изповѣда, че предпочелъ да пжтува съ мене, защото много се боялъ отъ българскитѣ комити. „Съ васъ, думаше той, азъ съмъ напълно спокоенъ. Никога тѣ — комититѣ — нѣма да предприематъ нѣкакъвъ атентатъ, когато знаятъ, че съ трена пжтувате и вие. Иначе всичко е възможно. Нали виждаме какво праватъ? Тукъ поставили адска машина, тамъ хвърлили бомба, другаде заловили пжтници и ги откарали нѣгде изъ горитѣ, за да се не върнатъ най-често и пр. И всичко туй съ такава ловкостъ, тѣй майсторски, че и дяволътъ не може да ги залови. Но азъ лично нѣмамъ нищо противъ комититѣ. До нѣкжде и тѣ, може би, сж прави. И азъ съмъ младъ и свободолюбивъ. Но знаятъ ли тѣ какво мисля азъ за тѣхъ? Не, разбира се. За тѣхъ единъ султански адютантъ особено не може да бжде друго освенъ врагъ, и като такъвъ трѣбва да заплати съ живота се. Но, слава Богу, съ васъ ли съмъ — нѣма защо да се безпокоя“.

И това като казваше, бедниятъ пълковникъ

изпитателно ме гледаше, сигурно да разбере дали го вѣрвамъ... И, въпрѣки моитѣ твърдения, че страхътъ му е неоснователенъ, той трепваше и при най-лекото раздрусване на вагонитѣ...

Въ Солунъ трѣбваше да се забавя два дена, за да се видя съ тамошния си колега А. Шоповъ. Това не се хареса много на моя спжитникъ, който бързаше часъ по-скоро да се завърне въ Цариградъ. Страхътъ, обаче, отъ комититѣ го накара и тукъ да ме чака. Токущо разпространилиятъ се слухъ за появата на нѣкаква голѣма българска чета по линията Сересъ-Дедеагачъ съвсемъ го бѣ подплашилъ. Напразно го успокоявахъ и увещавахъ да си продължи пжтя самъ. За нищо на свѣта той не искаше да се отдѣли сега отъ мене. И дори до Чаталджа не ме напусна. Когато, обаче, стигнахме въ Санъ-Стефано, съ видимо стѣснение Хюсеинъ бей ми каза, че при стигането ни въ Цариградъ не било желателно да ни видятъ двама като познати да излизаме отъ сжщото купе. Макаръ и да билъ много добре гледанъ отъ Султана, той трѣбвало да държи смѣтка за неговата мнителность, която тѣй много била подхранвана отъ многобройнитѣ Илдъзки „фенери“ (тайни агенти). Добави, че щѣло да му бжде, обаче, много драго да се срещнемъ следъ четири дена въ Хайдаръ-Паша на мало-азийския брѣгъ, гдето искалъ непременно да си поговоримъ още и да ме угости.

На гарата Сиркеджи въ Цариградъ излъзохме отъ две разни купета и се раздѣлихме безъ да се сбогуваме.

* * *

Три дена по-късно съ Начовича присъствувахме на селямлъка. Ако и други път да бѣхъ виждалъ тая интересна ориенталска церемония, азъ и сега съ голѣмо любопитство следѣхъ появата на Абдулъ Хамида. Подъ звитѣ на марша Хамидие и възклика: „падишахъмъзъ чокъ яшасънъ“, викторията, въ която седеше той, — имащъ на среща си министъра на войната съ покорно скръстени ръце — се движеше бавно между два реда спретнати и красиви войници, отъ едната страна албанци въ бѣла като снѣгъ национална носия, отъ другата — сирийци въ синьо облѣкло и съ зелени чалми, и еднитѣ и другитѣ съ блѣстящи никеловани пушки. Въ сѣщото време гласовитиятъ мюезинъ отъ стройното високо минаре на Илдъзката джамия отправяше къмъ Аллаха установенитѣ молитви за здравето на Халифа.

Следъ религиозната церемония Негово Величество се завръщаше въ своя Илдъзки дворецъ, сега каращъ самъ своята виктория последвана отъ множество отънали въ позлата и декорации шишкави запѣхтени паши, най-старитѣ отъ които си даваха видъ като да я подтикватъ.

Същевременно на присъстващитѣ на

селямлъка гости въ пригоденитѣ за целъта павильони, се поднасяха разни лимонади, сладкиши, сиропи, кафета и папироти. Стари и млади дворцови секретари и адютанти, облѣчени все въ парадни костюми, предаваха на високитѣ посетители поздравитѣ на Падишаха...

Тѣкмо въ момента, когато въ единъ отъ жглитѣ на павильона гдето бѣхме поканени, разговаряхъ съ присѣтствуващия сжщо така на церемонията Пиеръ Лоти — който по ония времена бѣ комендантъ на стационара при френската амбасада — къмъ насъ се приближи моятъ неотколешенъ спжтникъ Хюсеинъ бей, който, следъ като ни поздрави, крадишкомъ ми намигна, за да ми науми, че на утрото трѣбва да се намѣря на опредѣленото мѣсто въ Хайдаръ-Паша

.

* * *

Преди да напустна Цариградъ решихме съ Начовича да направя едно посещение на първия султански секретаръ Тахсинъ паша. Придружи ме капукехаята при Екзархията Н. А. Начовъ, който съ своя тактъ бѣ успѣлъ да спечели довѣрието, както на Високата Порта, тѣй и на влиятелнитѣ дворцови кржгове. Това обстоятелство и за менъ бѣ особено важно. Посрещнати отъ единъ чиновникъ при секретарията, ние бидохме въведени въ мебелиранъ съ ориенталски вкусъ салонъ, гдето заварихме

нѣколцина паши, потънали въ дълбоки кресла, да чакатъ да бждатъ приети отъ всесилния Тахсинъ паша. Съ мжка се понадигнаха тѣ, за да отговорятъ на нашитѣ поздрави.

За явна изненада на тия високи държавни сановници, ние първи бѣхме въведени при султанския секретарь. Подиръ обичайнитѣ теменета, последниятъ ни покани да заемемъ мѣсто близо до него, и, разхождайки котешкия си погледъ по прекрасния персийски килимъ, обърна се къмъ мене съ въпроса: какъ намирамъ положението въ Македония. И преди да дочака отговора ми, добави че се надѣвалъ на благоприятни резултати отъ току-що дадената отъ Султана амнистия на затворенитѣ въ вилаетитѣ българи.

Казахъ му, че не вѣрвамъ да се намѣри истински приятелъ на добритѣ отношения между империята и княжеството, който да не посрещне съ радостъ въпросната амнистия, съставляваща преди всичко актъ на справедливостъ. Защото, ако се направи една щателна и безпристрастна анкета ще се констатира, че най-малко деветдесетъ на сто отъ амнистиранитѣ българи сж били затворени вследствие клеветитѣ на общитѣ ни врагове, чиято целъ е да виждатъ винаги помрачени отношенията между Цариградъ и София. На тия интриги — продължихъ азъ — въ голѣма степенъ, ако не и изключително, се дължи изобщо безотрадното положение въ Македония. Ако ние — турци и

българи — се разберемъ помежду си, то ще рече, че сме намѣрили правия пжть да додемъ до умиротворението на тая областъ. Инакъ, многобройнитѣ явни и тайни агенти на ония държави, които въ нашитѣ недоразумения диятъ своя смѣтка, винаги ще намиратъ почва за пѣкленната си дейность.

При тия ми думи Тахсинъ паша ме погледна косо изподъ вежди и одобрително кимна съ глава. Макарь и убеденъ че лукавствува, азъ се възползувахъ отъ случая да му изложя въ общи черти нетърпимото за българитѣ въ страната положение и то не за туй, че той го не знаеше, а да види, че ние — официалнитѣ представители на България, следимъ отъ близо всичко що става и си вземаме бележка отъ него. Обърнахъ му вниманието върху много отъ произволитѣ на властѣта, върху явното ѣ пристрастие по отношение на българщината, както и върху систематичнитѣ мжчноти, които се правятъ въ Македония на нашето черковно-училищно дѣло, като подчертахъ, че за изкореняване на злото се налага единъ по-добъръ изборъ на чиновницитѣ въобще. Добавихъ, че ако туй стане и ако органитѣ на властѣта, особено полицията, престанатъ да се вслушватъ въ клеветитѣ на общитѣ ни неприятели, нѣма да мине много време и мирътъ ще бжде въдворенъ въ развълнуванитѣ вилаети.

— Тѣкмо това е желанието и на Негово Величество, който отъ все сърдце иска да ви-

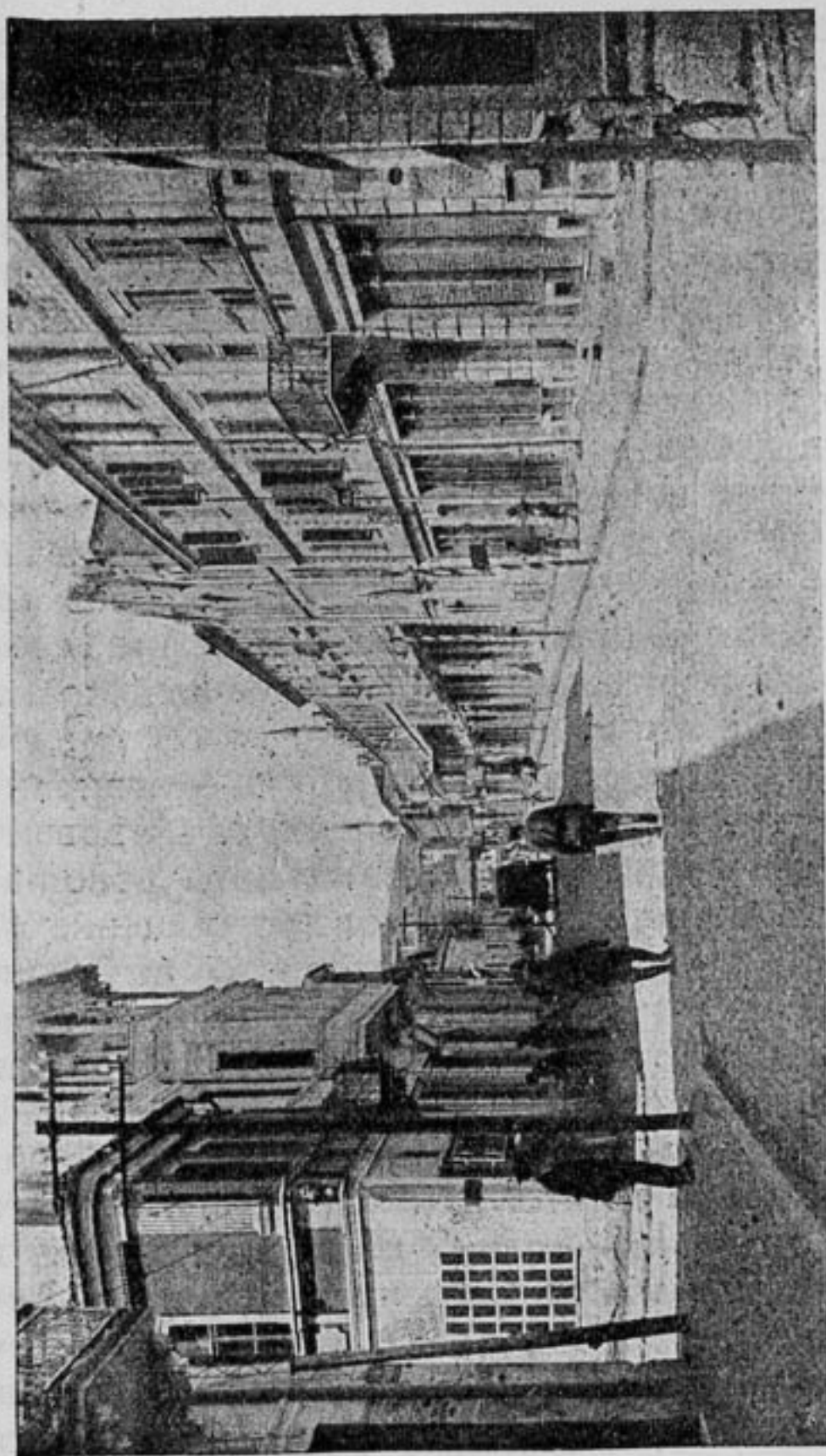

ди часъ по-скоро края на едно положение тъй дълбоко огорчаваще бащинскитѣ му чувства — каза Тахсинъ паша. Известни сж така сжщо добритѣ чувства, които Негово Величество не е престаналъ да храни къмъ вашия народъ и къмъ Негово Царско Височество князь Фердинандъ. Но, за съжаление, голѣмата прѣчка за тъй желаното отъ всички насъ успокоение на европейскитѣ ни вилаети сж комитаджийскитѣ чети. Тамъ е голѣмото зло. Помислете, че отъ години насамъ ние се разправяме само съ революционната организация. И съгласете се, че задачата ни е дваждъ по-трудна, като виждаме тая организация да се радва не само на симпатиитѣ, но и на подкрепата на външни фактори...

Въ отговоръ на тия тенденциозни думи на пашата, позволихъ си съвсемъ хладнокръвно да му забележа, че по схващането на непосредственитѣ и обективни наблюдатели на самото мѣсто, четитѣ по-скоро сж последствие, а не причина на царещото въ страната безправие. Отъ само себе си се разбира, добавихъ още, че въ момента, когато условията на живота тамъ бждатъ подобрени, бунтовническиятъ елементъ самъ ще види, че за него почва за работа нѣма да има вече.

Колкото и да не бѣха по вкуса на Тахсинъ паша тия ми думи, той, съ тонъ на принудена любезностъ, се задоволи само да ми каже, че и ние, официалнитѣ български агенти, трѣбвало

Битоля. Улица „Широкъ-сокакъ“

да съдействуваме на властта за успокоение на духоветъ. Това най-лесно сме могли да постигнемъ чрезъ непосредственни съвети на „заблуденото“ население.

Подемайки тая мисълъ на пашата, азъ му отговорихъ, че действително това е единъ дългъ, що ни се налага отъ самото естество на нѣщата, но че ние, за жалость, сме въ невъзможность да го изпълняваме, и то не по липса на добра воля, а защото отъ опитъ знаемъ вече, че всѣкога, кога додемъ въ съприкосновение съ българи, последнитъ сж бивали кой повече кой по-малко разпитвани, разкарвани, а често и преследвани отъ властта, само защото сж си позволили да прекрачатъ праговетъ на нашитъ агентства.

— Това е невъзможно, малко енервиранъ възрази Тахсинъ паша. Наопаки, азъ вѣрвамъ че нашитъ валии първи ще бждатъ доволни, ако вие бждете въ по-голѣмо общение съ граждани и селяни и ги съветвате да се не отклоняватъ отъ правия пѣтъ. Но, ако вие имате впечатление, че туй се е зловидѣло или че ще се зловиди на нашитъ органи, веднага ще имъ бждатъ дадени нужднитъ наставления да ви правятъ най-голѣми улеснения, всѣкога когато бихте пожелали да предприемете и нѣкакви обиколки въ респективнитъ ви райони.

Силно зарадванъ вжтрешно отъ тия думи на Тахсинъ паша, защото тъкмо това отговаряше на най-горещото ми желание, ние се простихме съ него и напуснахме Илдъза.

По пята къмъ Екзархията въ Орта-къой, размѣняйки съ Начова впечатления си отъ състоялата се среща, ние додохме до заключението, че едвали нѣкога край Босфора е живѣлъ по-лукавъ сириецъ отъ Тахсинъ паша.

* * *

Преди да отпътувамъ за Битоля, както му бѣ редътъ, накупихъ нѣкои и други подаръци, като кехлибарени цигарлъци, броеници и пр. дреболии за валията, за директора на полицията, за директора на народната просвѣта и редъ още по-древни чиновници, които най-често, срещу единъ бакшишъ, бѣха въ състояние да ти направятъ най-голѣма услуга. Купихъ и единъ отъ току-що излѣзлитѣ по-онова време на мода грамофони. Набавихъ си предимно и плочи съ турски маанета. За Битоля това бѣ голѣма сензация. Първата вечеръ още, когато отъ балкона на агентството се разнесоха бемолнитѣ извивки на „Алемде шеха“, или на „Ашкѣнле сейнемъ тагларѣмъ“, забелязахъ, че повечето отъ войницитѣ отъ нощнитѣ патрули, единъ по-единъ, като фасинирани се присламчиха и, наклѣкали край-самия зидъ съ пушки между крака, онѣмаха отъ прехласъ. Отъ време на време се чуваше само нѣкое продължително вай ярабимъ, аманъ-аманъ или яндѣмъ аркадашларъ.

На втората вечеръ броятъ на войницитѣ се увеличи още повече, все при сжщата обстановка,

а презъ последващитѣ нощи дълги часове махалата оставаше безъ всѣкакви патрули. Самитѣ войници вече чрезъ гавазитѣ при агентството молѣха да се „върти макината“.

Още по-интересно е, че едновременно сътия войнишки молби започнаха да се получаватъ такива и отъ българска страна, само че анонимни. Върху малки късчета хартия, предавани на прислугата отъ непознати хлапетии, се казваше точно кога презъ вечеръта и какви маанета главно да се свирятъ.

Това продължи доста време, докато единъ день подозренията ми се оправдаха. Господинъ Х., членъ отъ мѣстния революционевъ комитетъ ми откри, че анонимнитѣ бележки идѣли отъ него и другаритѣ му. Виждайки неотразимото обаяние на грамофона върху наивнитѣ турски войници, нашитѣ революционери умѣло използвали временно очистената отъ патрули махала за да уреждатъ безъ страхъ своитѣ нощни срещи и събрания...

ОХРИДЪ И СТРУГА. — МЕХДИ БЕЙ

Рано на 20 май 1905 г., съпроводени отъ гавазина при търговското ни агентство, вѣрния Сефединъ, и отъ четерима суварии, изпратени по инициатива на валията Хазимъ бей, напустнахме Битоля на пѣтъ за Охридъ.

Пѣтувахме азъ съ жена си, временно пребиваващиятъ въ Битоля Скопския ни търговски агентъ Т. Недковъ и секретарьтъ ми капитанъ Ракаровъ.

Очарователно майско утро!

Да бѣхъ майсторъ на перото, непременно щѣхъ да се опитамъ да опиша гордия и величественъ Пелистеръ, чиито върхове, позлатени сега отъ първитѣ слънчеви лъчи, тъй хубаво се открояваха въ небесния лазуръ; щѣхъ да разправа за залесенитѣ и дишащи планинска свежестъ негови мощни склонове, върху които бавно се разстилаше утринната свѣтлина при най-хармонично съчетание на всевъзможни игриви багри; щѣхъ да поговоря за неговитѣ възлшебни усои — убежища на легендарни юнаци; за мелодичнитѣ пѣсни на рояцитѣ волни птички между безбройнитѣ, потънали още въ благоуханни цвѣтове, храсти и дървета; щѣхъ да опиша така сѣщо вѣчното румолене на рѣка Драгора и искрометнитѣ планински потоци,

които стремително се спускатъ къмъ нея; съ една речъ щѣхъ да се опитамъ да нарисувамъ тоя кжтъ отъ земния рай, защото презъ май тая часть отъ Палегонийската равнина е истински рай.

Но, за зла честь, не съмъ азъ ни поетъ, ни художникъ. Пъкъ и разходката ни не бѣ предприета съ поетична цель. Между друго това ни наумяваха разоренитѣ и почти запуснѣли селища отъ време на възстанието, непресъхналитѣ още сълзи на посърналитѣ отъ неволя и нѣмотия тѣхни жители и въоръженитѣ до зжби летещи турски отряди, що срѣщяхме на всѣка крачка. Отряди, предназначени да преследватъ българскитѣ комити, а въ сжщность—да продължаватъ издевателствата си надъ измжчената рая...

* * *

Отъ Битоля пжтя за Ресенъ върви край рѣка Драгора, пресича Кожанската котловина, възлиза по Гявотския проходъ между Бигла и Баба планина — които отдѣлятъ Пелагонийско поле отъ Прѣспанската планинска котловина — и отъ тамъ води за Ресенъ.

Тукъ пристигнахме после обѣдъ. До вечерята прекарахме въ среци и разговори съ нѣкои по-видни граждани, посетихме училищата и се прибрахме за вечеря и нощуване въ жилището на гостоприемния италиянски поручикъ Винчензи отъ италиянската джандармерийска

мисия въ Битолския секторъ. Съ въодушевление на гарибалдиецъ този младъ офицеръ ни разправяше за впечатления си отъ мѣстната революционна организация, за самоотвержеността на нейнитѣ хора, за високия духъ на българщината и за безпомощната турска властъ, подчертавайки дълбоката си вѣра въ близкото освобождение на македонската земя...

Мимиходомъ казано, съ сжщитѣ чувства къмъ националното ни дѣло се отнасяха и другаритѣ на Винчензи, особено Гастолди и Манера.

И до днесъ населението въ респективнитѣ имъ райони благославя тѣхнитѣ имена.

* * *

На другия день продължикме за Охридъ. Пжтьтъ, макаръ и планински, сравнително е добъръ. Той криволичи по източнитѣ залесени склонове на Петрина планина, минава презъ Буковския проходъ и се спуща юго-западно презъ с. Коселъ, известно по своитѣ фумароли и слиза въ Охридъ красиво разположенъ по северо-източния брѣгъ на едноименното езеро.

Трудно е да предаде човѣкъ впечатления та що изпитва, кога за пръвъ пжть стжпва въ славнопрестолния Охридъ, издигнатъ на мѣстото на стария укрепенъ градъ Лихнида, презъ който на времето е минавалъ търговскиятъ и воененъ пжть *via Egnatia*, свързващъ Драчъ презъ Солунъ съ Цариградъ.

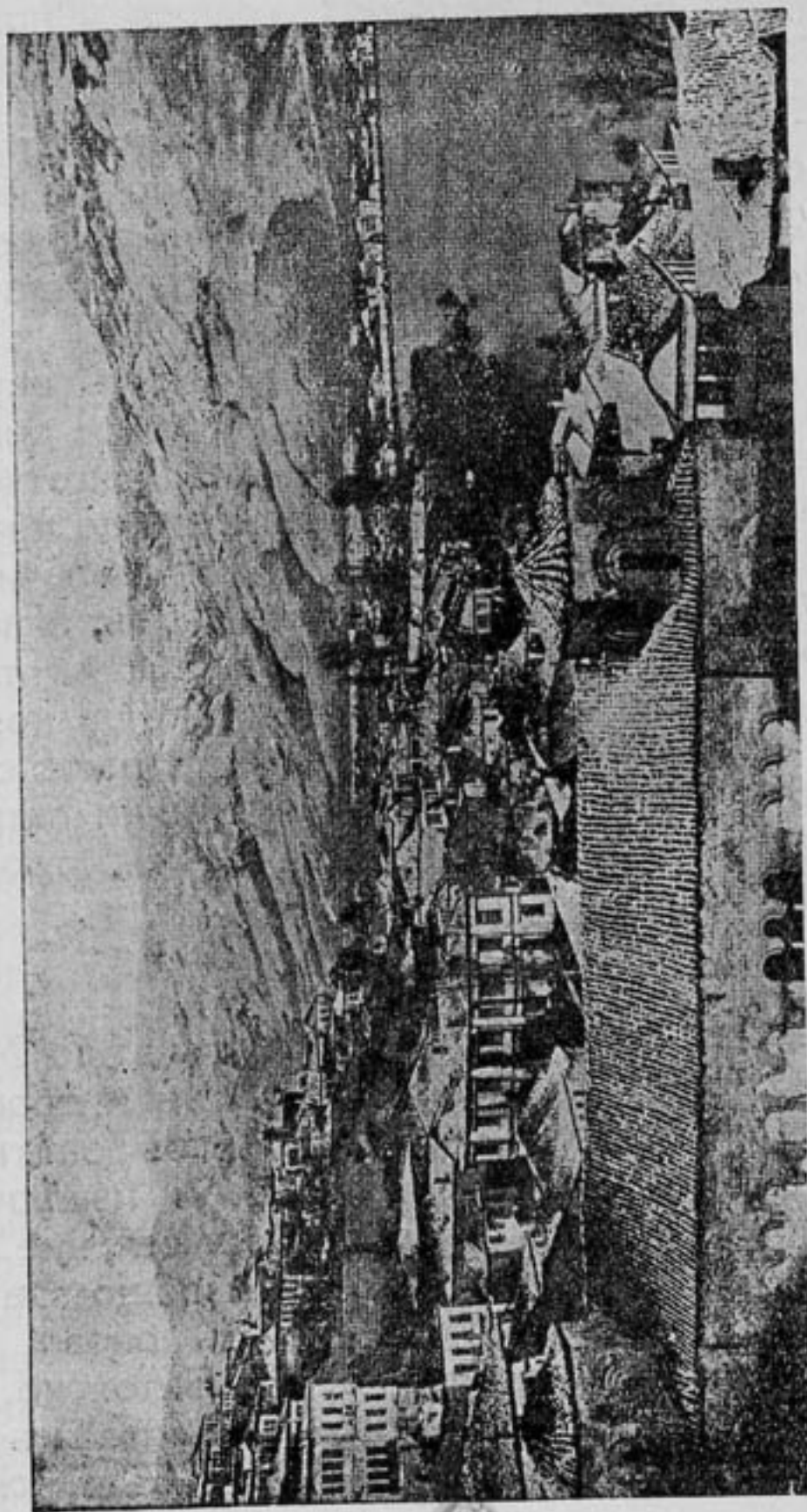
Въ Охридъ отседнахме въ нашата митрополия. Бѣхме гости на дѣдо Методий.

Първата ни работа бѣ да посетимъ старинната черква Св. Климентъ — истински музей на сръдновѣковното изкуство. Тукъ, въ тоя свѣтъ храмъ, човѣкъ се пренася въ далечното минало, когато на чело на така наречената Охридска школа е стоялъ градохранителътъ Св. Климентъ и когато, благодарение на неговата и на неговитѣ ученици просвѣтна дейность, Охридъ е билъ центъръ на голѣма култура, на богата българска книжнина и източникъ на свѣтлина, която е прехвърляла далечъ предѣлитѣ на Македония. Спомняшъ си за ония славни времена, когато българскитѣ владѣтели князь Борисъ и царь Симеонъ, а следъ тѣхъ и Самуилъ, съ своитѣ просвѣтени умове не по-малко допринесоха за създаване отъ Охридъ нѣщо като български Римъ.

Обаче, отъ славното минало на града днесъ не е останалъ освенъ единъ споменъ. Сега Охридъ живѣе само съ своитѣ стари традиции и подъ гнета на новитѣ си тирани...

Само Охридското езеро пази своя вѣченъ чаръ. Надъ неговитѣ бистри, дълбоко-прозрачни води — зеленикави край брѣговетѣ и синкави къмъ вътрешността — величествено се надвесватъ и оглеждатъ, като въ исполинско огледало, стръмнитѣ склонове на островърха Галичица и Петрина планина, както и мощнитѣ полегати плещи на Мокра и Бѣличка пл., по-

Охридъ

крити съ обширни джбови, кестеневи и букови гори.

По-малко по размѣри отъ Прѣспанското и Шкодренското, Охридското езеро е по-дълбоко отъ тѣхъ и въобще най-дълбокото между езерата на Балканския полуостровъ. На мѣста то достига до 286 метра дълбочина.

Съ прочутата по своя ненадминатъ вкусъ летница отъ синитѣ води на това дивно езеро ни гощава сега дѣдо Владика. Приготвена по разни начини, тая пѣстърва може да прави честь и на най-разкошнитѣ и богати трапези. А дѣдо Владика, както и неговиятъ дяконъ, знаеха не само да ядатъ, но и чудно хубаво да приготвяватъ прочутата летница или бѣлица, която сигурно е красила трапезитѣ и на нашитѣ старословни царе и велможи, и на всички патриарси, които въ течение на вѣкове сж тронували въ Охридъ.

* * *

Отъ беседитѣ, които имахме съ дѣдо Методия и дошлиитѣ да ни посетятъ въ митрополията първенци, съ удоволствие съ затвърдихме въ убеждението, че, съ слаби изключения, положението на българското население въ цѣлата почти Охридска епархия, изобщо взето, бѣ сносно. Сравнявано особено съ онова въ Костурско, Леринско, па дори и Битолско, то бѣ повече отъ задоволително. Тукъ човѣкъ се чувствуваше въ единъ край чисто български.

Бодри и жилави, тукашнитѣ хора гледаха съ вѣра на бждещето. Обладани отъ надежда за скорошно освобождение, тѣ бѣха почти свободни. Това личеше въ всички прояви на тѣхния животъ. Предадени на националното ни дѣло, тѣ бѣха не по-малко дрѣзки по отношение на турската властъ, която безъ стѣснение критикуваха. Малодушието тукъ бѣ напознато, както бѣ непознато и безропотното повинование на агата. Нѣщо повече. На много мѣста тукъ ролитѣ бѣха промѣнени. Мнозина турски бегове, далечъ прочути по своитѣ злодеяния до възстанието, сега дирѣха приятелството на българитѣ. Не бѣ рѣдкость турци-бекчи и да доставятъ храна на четитѣ. Не само въ Охридъ, но и въ нѣколкото села, що посетихме, ние съ очудване чувахме да се пѣятъ бунтовнически пѣсни и съ патриотически жаръ да се разказватъ епизоди отъ възстанието. Това особено се хвърляше въ очи на събора, който, споредъ мѣстния обичай, стана на 26 май въ манастиря Св. Спасъ, разположенъ въ планинската мѣстность между селата Логотетово и Лешани.

Вѣроятно защото бѣха се научили предварително, че ние ще присѣтствуваме на тоя съборъ, тукъ се бѣха стекли повече отъ 1500 души селяни изъ разни краища на Охридската кааза — нѣщо незапомнено отъ дълги години. Тукъ бѣха още владиката Методий, Охридскиятъ каймакаминъ Мехди бей, бинбашията, мнозина

стражари и около 30 войника. Но, мимо присъствието на официалната власт, събралитѣ се селяни и граждани правѣха впечатление съ своитѣ веселби. До като едни отъ тѣхъ пѣеха революционни пѣсни, мнозина младежи играеха хоро на двора. Тия младежи съставяха една отъ четитѣ въ Ортаколъ. Шефътъ имъ Миленко водѣше хорото.

Каймакаминътъ явно се приструваше, че не вижда що ставаше около му. Голѣмъ албански патриотъ, той бѣ образованъ човѣкъ и напоенъ съ модерни идеи. Съ истински симпатии къмъ нашето народно дѣло, той съчувствуваше на революционеритѣ и мълкомъ ги закриляше.

Когато следъ хорото четниците напуснаха монастирския дворъ, за да си прибератъ оставеното въ гората оръжие, Мехди бей знаменателно ме попита дали ми сж се харесали... После прибави: „Надеждата е въ младитѣ“.

Наистина, по онова време азъ имахъ случай да видя много турски сановници съ по-напредничави схващания, но Охридскиятъ каймакаминъ ми направи особено впечатление. Когато запитахъ ръководителитѣ на мѣстната организация: какъ да си обясня тѣй голѣмата негова благосклонность къмъ комититѣ, получихъ следния отговоръ: „като албанецъ и като добъръ патриотъ, той има всичкия интересъ да помага за разрешението на македонския въпросъ, защото само тѣй ще дойде редъ и на албанския“.

Впрочемъ, самъ Мехди бей въ разговора си съ менъ се изказа въ полза за едно „разумно“ движение. За тогавашната система на управление той ми говорѣ съ нескрито негодувание. Висшитѣ турски сановници за него бѣха „идиоти“, а Султанътъ безподобенъ „тиранинъ“ и „мракобѣсникъ“.

Той бѣ убеденъ, че безъ просвѣта никакви реформи въ Турция не сж възможни.

„Азъ, каже, уприличавамъ реформатора Хилми паша на маймуната въ баснята на Лафонтена. Както знаете, тая маймуна, въ желанието си да подражава своя господарь, когато видѣла да работи съ магически фенеръ, направила всичко като него, забравяйки, обаче, да запали лампата. Разликата между нашитѣ реформатори и маймуната е тая, че първитѣ умишлено забравятъ свѣтлината“.

Съ дѣдо Методия Мехди бей бѣ въ отлични отношения и охотно му помагаше всжде, гдето можеше. Така, напр., въпрѣки формалната заповѣдь отъ вилаетското управление да се забрани на компрометирани тѣ учители да упражняватъ своята професия, той на своя глава имъ бѣ позволилъ да продължаватъ да учителствуватъ. Сжщото бѣ направилъ и за свещеницитѣ. Нему се дължеше и оцѣляването на Охридъ въ време на възстанието, въпрѣки настояването на военнитѣ града да бжде изгоренъ.

Презъ нѣколкото дни, които прекарахме

въ Охридъ, можахъ още по-добре да оценя добритѣ качества и полезната дейность на Мехди бея. Гощавахме се нѣколко пѣти, разхождахме се съ чунъ по езерото, посетихме заедно и манастиря Св. Петка и дълги часове прекарвахме въ приятни беседи.

* * *

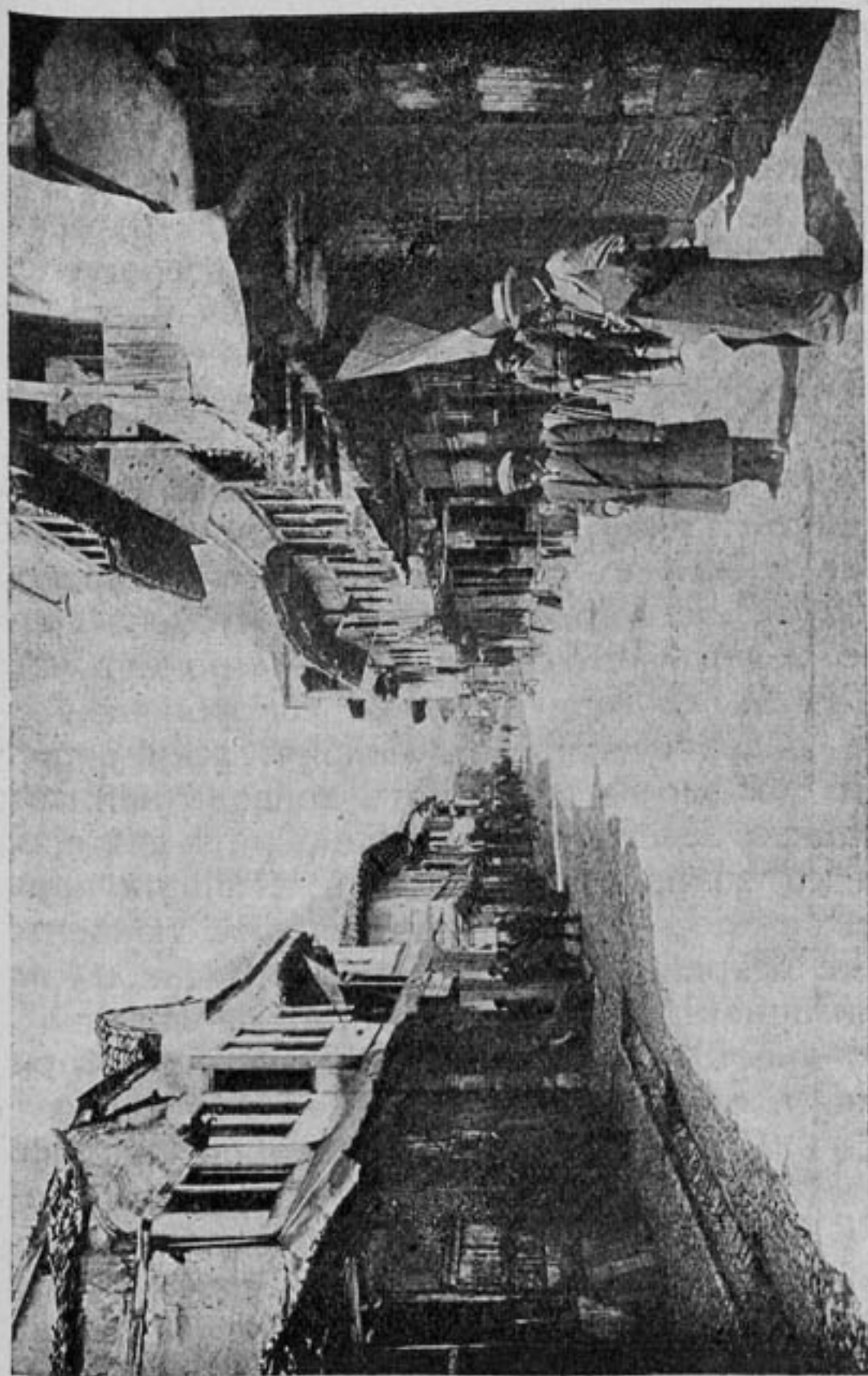
Преди да се завърнемъ обратно за Битоля, споходихме за единъ день и Струга, на северо-западния брѣгъ на Охридското езеро.

И тука, както и въ Охридъ, бѣхме посрещнати най-сърдечно. И тукъ всички, безъ разлика на полъ и възраст, се радваха искрено, виждайки въ своята срѣда официални български представители. И се гордѣеха съ това.

Посетихме черквитѣ и сравнително добре уреденитѣ училища, а следъ това се отбихме и въ кѣщата, дето сж живѣли братя Миладинови. За голѣмо съжаление, това историческо жилище сега бѣ не само полусрутено, но и недостѣпно, поради натрупаната въ него сметъ.

Гостувахме у видното семейство Узунови. Особено силно впечатление ни направи майката на току-що загиналия войвода Христо Д. Узуновъ. Въпрѣки постигналото я нещастие, тая едра и стройна македонка бѣ бодра и спокойна — истинска римска матрона! Съ трогателни думи тихо тя сама ни разправи за трагичната кончина на своя незабравимъ синъ. Роденъ на 10 октомврий 1878 г. въ Охридъ,

Струга. Улица

той бѣ свършилъ педагогическото училище въ Солунъ, следъ което отъ 1896 до 1901 г. учителствувалъ въ родния си градъ, гдето бѣ и главенъ организаторъ на раята. Миналъ два пѣти презъ затвора като революционеръ, той се поставя на чело на Охридската чета. Презъ време на възстанието въ 1903 г. изгубва своя братъ, а презъ зимата на 1904 г. поема главното рѣководство на по-голѣмата частъ отъ Битолския революционенъ окрѣгъ. Сега той стѣга пакъ редоветѣ на организацията за нова борба. На 11 априль 1905 г. се срѣща съ многоброенъ турски аскеръ въ с. Церъ (Демиръ-Хисарско, Битолско), съ който завързва ожесточено сражение. Следъ като свършватъ патронитѣ си, Узуновъ и другаритѣ му се самоубиватъ, за да не паднатъ живи въ неприятелски рѣце. Преди да загине храбриятъ войвода написва едно писмо-заветъ до революционнитѣ деятели, което се завършва съ думитѣ: „Нашата идея ще се осжществи. Ето защо умирамъ спокоенъ. Бждете искрени и пазете основнитѣ закони на организацията. Оставамъ съ братска цѣлувка“.

И днесъ майката на тоя герой живѣе при другия си синъ Ангелъ въ Кюстендилъ.

Отъ Струга отнесохме най-добри спомени. Въпрѣки тежкитѣ условия на живота, тукашното население се отличаваше по своята бодростъ и по готовността си да изтрае на още по-голѣми изпитания. За това почва за чужда пропаганда по тия мѣста нѣмаше. И при най-голѣмитѣ жертви, що правѣха, сърбитѣ не

можеха да си пробиятъ пжтъ въ тоя чисто български край, гдето Узуновци, Чаулевци, Огняновци, Нелчиновци, Деяновци и безбройнитѣ тѣхни другари бѣха не само подкрепа, но и гордостъ на народа.

* * *

Наскоро подиръ завръщането ни въ Битоля, получихъ известие, че Охридскиятъ каймакаминъ Мехди бей билъ заподозрѣнъ въ либерални идеи и повиканъ въ Цариградъ. И наистина, следъ нѣколко дена той бѣ доведенъ въ Битоля на пжтъ за Стамбулъ. Нѣмаше съмнение, че неговата гибель бѣ решена. За това трѣбваше бързо да се действува. Осведоменъ за всичко туй отъ Охридския районенъ началникъ Нелчиновъ, азъ веднага предприехъ нужднитѣ постѣпки. Благодарение на валията Хазимъ бей, който тайно ми се бѣ открилъ по-рано, че симпатизиралъ на зараждащия се младотурцизъмъ, и главно на застѣпничеството на изпитания български приятель, Битолския английски консулъ Макъ Грегоръ, всевластниятъ по онуй време Хилми паша, не само че направи да се отмѣни изпращането на Мехди бея за Цариградъ, но го и върна пакъ въ Охридъ да си гледа каймакамлъка.

Както узнахъ по-сетне, Мехди бей останалъ като каймакаминъ въ Охридъ до хуриета. Следъ това билъ назначенъ за такъвъ въ Ангора, отдето впоследствие се върналъ въ Албания. Презъ 1928 г. той е представлявалъ своята страна въ Обществото на народитѣ.

ХИЛМИ ПАША

Тъкмо когато нѣколцина отъ мѣстния революционенъ комитетъ — между които имаше и учители и търговци — ми разправяха за извършенитѣ презъ последнитѣ дни злодейства отъ турския башибозукъ и отъ наводнитѣ по онова време Битолския вилаетъ андарты, въ кабинета ми запѣхтянъ се втурна служителтъ ми Миланъ да ми обади, че главниятъ инспекторъ Хилми паша идѣлъ къмъ агенството ни. Запазвайки пълно хладнокрѣвие, въ мигъ неудобнитѣ гости се намѣриха въ спалнята ми на горния етажъ. Въ сжщото почти време, ескортиранъ отъ десетина конници, предъ входната врата на зданието спрѣ еlegantното купе на пашата. Посрещнатъ, както му е реда, той бѣ отведенъ въ приемния салонъ, докато придружаващия го адютантъ биде поканенъ въ моя кабинетъ.

Следъ обичайнитѣ ориенталски любезности, разговортъ мина на чудно хубавото пролѣтно време, на разкошнитѣ битолски околности, особено на живописнитѣ склонове на дивния Пелистеръ, на едритѣ като орѣхи бруснички черешы, на тъй вкусната пѣстърва въ чаровното Охридско езеро, на прочутитѣ стружки ягоди и пр. и пр.

Хилми паша, който далечъ не бѣше лишенъ отъ естетическо чувство, обичаше природата. За туй и охотно и съ увлѣчение разправяше за многобройнитѣ разходки, които, най-често въ компания съ членоветѣ на консулското тѣло, правѣше изъ Македония. Това му даваше възможность да си отпочива отъ усилената работа, съ която бѣ натоваренъ отъ Султана, и същевременно да се осведомява за положението въ страната.

Разправяйки ми сега за последнитѣ си обиколки, пашата дълбоко въздъхна и продължи: „Жалко само, че населението не може да използва голѣмитѣ богатства, съ които Богъ тъй щедро е надарилъ тая земя. При единъ отъ най-благодатнитѣ климати, тукъ нищо не липсва. И гори, и езера, и рѣки, и омайно морско крайбрѣжие, и едни отъ най-плодороднитѣ полета, които съмъ видѣлъ въ обширната наша империя. Нѣма култура, която да не вирѣе тукъ. Знаете, че тукъ хората женатъ два пжти презъ годината, а пъкъ гроздето, афионътъ, оризътъ, памукътъ, сусамътъ, свилата и др., се ползватъ съ едно име, което прехвърля границитѣ на Балканския полуостровъ. И край всички туй, едно будно, жилаво и работно население. Но, както казахъ, трѣбва да съжаляваме, за гдето туй население е поставено при условия, които не му позволяватъ да извлѣче всички ония облаги, що може да му даде земята.“

— Имате право, отговорихъ азъ на висо-

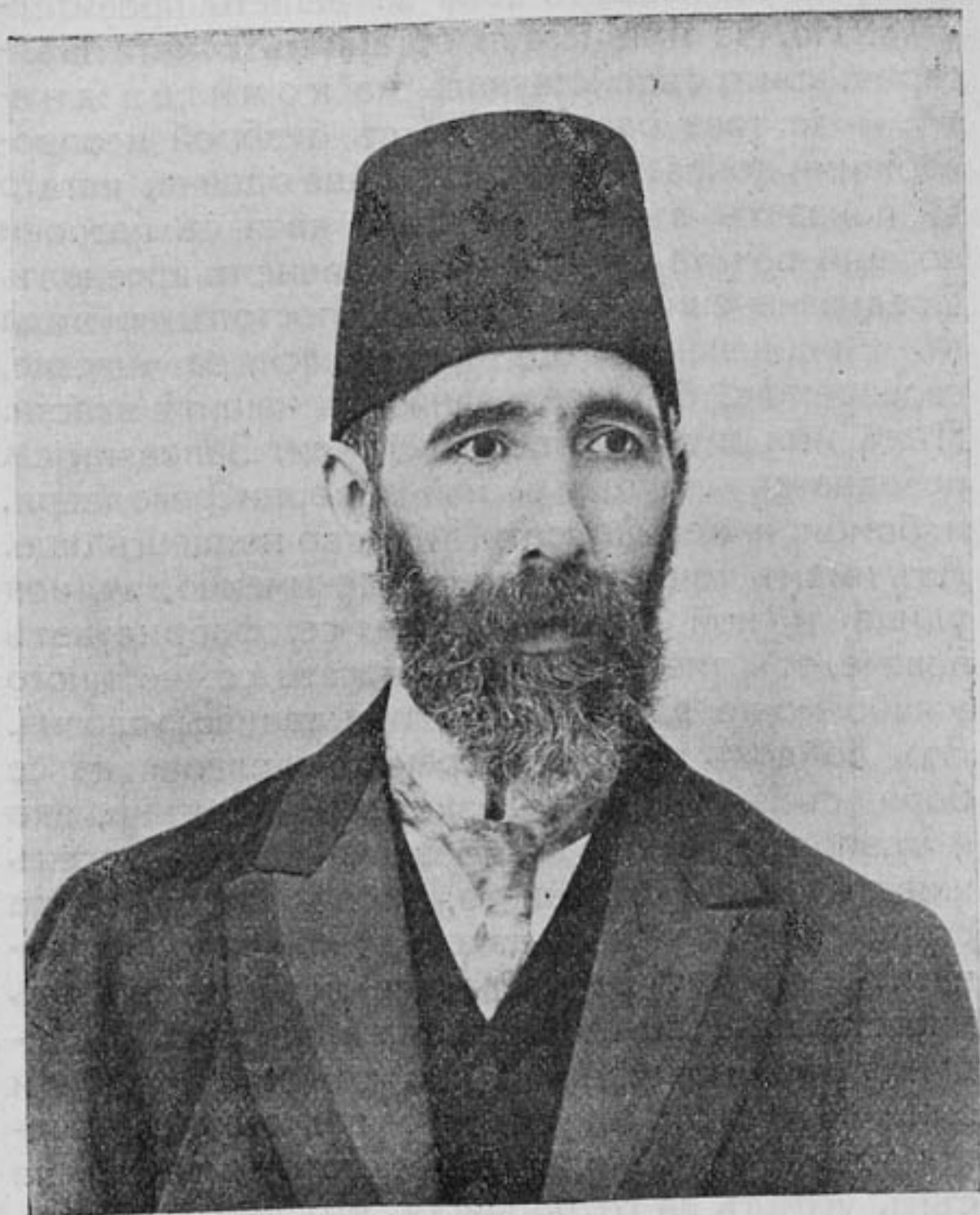

кия си гостъ. Че условията, при които живѣятъ днесъ тукашнитѣ хора, не сж добри — нѣма съмнение. Ето защо, отъ голѣма необходимостъ е да се взематъ нужднитѣ мѣрки за подобрене на тия условия. Наистина, Вие лично полагате голѣми усилия въ туй отношение, но за да бжда откровенъ, позволете ми да забележа, че най-често добритѣ ваши начинания се разбиватъ въ нехайството, за да не кажа злата воля на мнозина отъ подчиненитѣ ви. Иначе, ако всѣки си изпълняваше дълга както трѣбва; ако справедливостта надвиеше на клеветата и своеволието, всичко лесно би се поправило. И тогазъ тая богата провинция щѣше да бжде една отъ най-щастливитѣ въ вашето царство. Нѣмаше тогава да виждаме нито препълнени затвори, нито здрави, работни мъже да напуцатъ жени и деца и да емигриратъ кой въ Америка, кой въ съседна държава, да дирятъ тамъ поминъкъ и печалба.

Както и очаквахъ, тукъ Хилми паша ме прекжсна.

„Всичко туй, живо поде той, нѣмаше да е сигурно тѣй, ако да не бѣ четничеството, или по-добре — революционната организация, върху която лежи тежка отговорностъ. Ще чуете мнозина да добавятъ, че още по-отговорни за създаденото безотраднo положение сж ония външни фактори, които, по едни или други съображения, вдъхновяватъ и всѣкакъ подържатъ тая организация. Тутакси, обаче, нека до-

Хилми паша

бавя, че не казвамъ това за вашето правителство. Но, че има негови органи въ самата България, които съдействуватъ на комитаджитѣ — за това разполагаме съ безброй неопровержими доказателства. Не бѣше одавна, когато ви показахъ въ Солунъ цѣли каси съ патрони носещи печата на Софийския воененъ арсеналъ. Предназначени за четата на Апостолъ войвода въ Енидженското блато, тия каси, за щастие, своевременно бѣха заловени отъ нашитѣ власти. Пъкъ има и други такива случаи. Залавяни сж неведнажъ и пушки, и най-модерни револвери, и бомби, и медикаменти, и какво не щешъ още. Азъ имамъ точни сведения, где именно, въ коя улица и кой № въ София се фабрикуватъ повече отъ тия бомби. Съгласете се, че много мъчно може да се работи при такива условия. Азъ дойдохъ тука съ искреното желание да се боря съ злото, да го изкореня изъ дъно, ако е възможно, и тъй да обезпеча единъ сносенъ животъ на населението, което виждамъ да страда, но почвамъ да се отчайвамъ. Постигнатитѣ до сега резултати не ме насърдчаватъ много. Знаете ли що? Азъ оприличавамъ Македония на обширно блато пълно съ жаби и змии. И съ голѣми усилия се заловихъ да очистя това блато. Но, тъкмо когато мислѣхъ, че съмъ успѣлъ да го поочистя, ето че отъ окръжаващитѣ го височини се спускатъ нови пороища и пакъ го изпълнятъ съ всевъзможни, още по-опасни звѣрове... Та, искамъ да кажа, ако

върлуващитѣ тукъ чети не се подържаха отвънъ, азъ скоро, вървайте ме, се бихъ разправилъ съ тѣхъ. По нѣколко души да обеса въ градове и села, други едвали ще се немѣрятъ да ги замѣстятъ. Допущамъ между комитаджиитѣ да има и идеалисти и заблудени, но повечето отъ тѣхъ сж разбойници. Затова и не заслужаватъ никаква милость. Хванешъ ли, следователно, комитаджия или членъ на организацията — окачай го на вжжето! Хора като Дамянъ Груевъ, Борисъ Сарафовъ, Пере Тошевъ, Василь Чекаларовъ, Сандански, полковникъ Янковъ, Георги Сугаревъ, Атанасъ Бабата и много още други тѣхни другари, не заслужаватъ по-добра участь...“

Като казваше това, Хилми паша и не дозираше, че въ съседната стая, отъ която ни дѣлѣше само единъ зидъ, съ затаенъ дѣхъ стояха сега легалнитѣ членове на мѣстния революционенъ комитетъ. По една случайность, подъ сжщия покривъ се бѣха събрали представители на два противоположни мирогледа съ две коренно различаващи се методи за работа...

Понеже неведнажъ имахъ случай да говоря съ Хилми паша на горната тема, както винаги, тъй и сега, азъ си позволихъ да му повторя известни мисли и да му направя нѣкои възражения, много отъ които оставаха безъ отговоръ отъ негова страна, по простата причина, че той нѣмаше какво особено да каже. Основната ми-

сълъ, която му развихъ и сега, бѣ, че не четничеството е причина за лошото положение въ страната, но че, наопаки, последното е на което се дължи революционното движение. Ако въ Македония царѣше равноправие; ако народътъ не се дѣлѣше на господари и подчинени; ако не се правѣше разлика между мюсюлмани и християни; ако на последнитѣ се даваше възможность да взематъ участие въ управлението, пропорционално на тѣхния брой; ако не се подѣржаше умишлено единъ тѣй голѣмъ антагонизъмъ между българи и гърци; ако не се спѣваше културно-просвѣтното развитие на християнския елементъ изобщо; ако селянинътъ, вмѣсто да бжде третиранъ като робъ, се оставяше свободно да разработва земята си; ако животътъ, честъта и имотътъ на християнското население бѣха гарантирани отъ посегателството на мнозина силни на дена,— за никаква революционна организация, за никакви комитаджии и поменъ нѣмаше да има. Ето защо, единственото възможно и целесъобразно сръдство за изкореняване владѣщата анархия въ областъта се крие въ подобряване живота на хората, а не само въ преследване на размирниците, които отъ само себе си ще се стопятъ, щомъ за народа настѣпятъ по-добри дни.

Възползуванъ отъ случая, азъ изброихъ отново на Хилми паша редица злодейства, и то ненаказани, надъ мирното население; множество арести на невинни хора; убийства, побоища и

оплаквания, безъ да има кой да се вслуша въ тѣхъ и пр. Особено настоятелно се застъпихъ за нѣколцина българи отъ Леринско, които току-що бѣха хвърлени въ затвора възъ основа само на единъ гръцки доносъ. За тия именно нещастници половинъ часъ по-рано ме бѣха помолили да се застъпя предъ властѣта членоветѣ на комитета, които отъ съседната стая мълкомъ слушаха сега разговора ни съ главния инспекторъ на вилаетитѣ, властенъ да качва и снема отъ вѣжето...

* * *

Не се мина ни седмица, и въпроснитѣ затворници бидоха пуснати на свобода. Съ трогателна наивностъ, отнасяйки се съ писмо до менъ да ми благодарятъ, едни отъ тѣхъ ме увѣряваха, че денонощно възнасяли топли молитви къмъ Всевишния да ми дари дълго здраве, други ме наричаха ту „сиятелство“, ту „превъзходителство“, пращаха чрезъ мене много здраве на „българския князь“ и пр. и пр.

Години по-късно, следъ като Хилми паша бѣ заемалъ вече поста и на Великъ везиръ при младо-турския режимъ, случаятъ ни събра въ Виена, той — посланникъ на турската империя, азъ — пълномощенъ министъръ на царство България. Познати отъ Македония, въ Виена ние станахме добри приятели. Гъвкавиятъ и природно уменъ Хилми въ душата си не бѣ тъй голѣмъ реакционеръ. Азъ още на времето до-

ри и подозирахъ, че вътрешно той симпатизираше на зараждащия се по онова време младотурцизъмъ. Той, обаче, не можеше тъй лесно да се отърси отъ старитѣ традиции, при които бѣ направилъ по-големата частъ отъ дългата си служебна кариера. Още по-малко можеше той да забрави, че въ „безграничното си благоволение“ Абдулъ Хамидъ бѣ взелъ единъ отъ синоветѣ му въ Илдъза, като другарь на собственитѣ свои синове. И, познавайки добре своя господарь, пашата знаеше още, че въ действителностъ неговиятъ синъ не бѣше друго освенъ заложникъ въ вълшебнитѣ султански палати. Защото и на най-довѣренитѣ си и на най-преданнитѣ свои служители червениятъ Султанъ гледаше съ неотразимо недовѣрие.

При честитѣ си срещи въ Виена ние не веднажъ си спомняхме съ Хилми за годинитѣ 1903, 1904. И много отъ работитѣ, които не смѣхме да си кажемъ тогава открито, казвахме си ги сега. Бившиятъ главенъ инспекторъ искрено съжаляваше за сторенитѣ грѣшки, но миналото не можеше да се върне вече.

ЕДНА РАЗХОДКА ДО ПРИЛЕПЪ

Следъ като си свършихъ работата, за която бѣхъ отишълъ при валията Хазимъ бей, казахъ му, че смѣтамъ да се възползвамъ отъ хубавото юлско време да отида за нѣкой и другъ день до Прилепъ, ей-тъй просто на разходка.

— Аманъ, откажете се отъ този меракъ! Откажете се за мой хатъръ, ако не искате да имамъ главоболие, — живо отвърна валията.

— Не разбирамъ за какво главоболие може да става дума въ случая, забелязахъ азъ съ тонъ на голѣма наивностъ. Нали самъ първиятъ секретаръ на Негово Величество Султана — Тахсинъ паша лично ми изказа желанието си по възможность по-често да обикаляме — азъ и мойтѣ другари — респективнитѣ си райони, да общимъ съ населението, да го поучваме и да му даваме съвети на благоразумие? Нали ви разправихъ, като се върнахъ отъ Стамбулъ, че тия думи чухъ съ ушитѣ си отъ Негово Превъзходителство? Е добре, какво ще помисли сега той, ако азъ се отнеса съ пренебрежение къмъ едно негово изрично желание, макаръ и да не съмъ длъженъ да го изпълня? Виждате, че въпросътъ е деликатенъ, поради което азъ не желая да се помисли дори, че съмъ билъ неучтивъ. Далъ съмъ дума — трѣбва да

я удържа. Пъкъ, право да ви кажа, и да не бѣше това мое обещание, азъ пакъ щѣхъ да споходя Прилепъ. Този старъ, интересенъ градъ отдавна ме привлича. И сега, когато съмъ тѣй да се каже на две крачки далечъ отъ него, защо да не ида да го разгледамъ? Защо да не се възползувамъ и отъ тѣй очарователното време да направя една приятна разходка съ жена си?

— Между насъ да си остане — поде съ стихналъ гласъ Хазимъ бей — това, което ви е казалъ Тахсинъ паша, е въ пълно противоречие съ неговитѣ тайни наредби до мене. Вамъ той е говорилъ, че е полезно да се сношавате съ населението, а менъ предписва да се старая всячески да преча на българитѣ да се срѣщатъ съ васъ. Какво искате? — Това е то политиката на Илдъза. Ето защо пакъ ви моля, откажете се отъ тоя меракъ, ако наистина храните къмъ менъ приятелски чувства. Иначе, както поменахъ, ще ми причините голѣми неприятности, каквито имахъ — нека сега ви го кажа — следъ ходенето Ви въ Охридъ. Най-малко десетина пжти ми се науми, че трѣбвало по какъвто и да е начинъ да осуетя въпросното ваше пжтуване. Вие знаете, че Илдъзътъ има безброй тайни агенти, които отблизо следятъ за всичко, що става въ вилаетитѣ и всичко веднага съобщаватъ комуто трѣбва въ Стамбулъ, най-често съ голѣми преувеличения. Да не мислите, че историята съ Охридския каймакаминъ, арнаутина Мехди

бей, не е известна отдавна на Тахсинъ паша? И по този случай ми се направиха голѣми упрѣци. Ако лично вамъ никой нищо не е подхвърлилъ за срѣщитѣ ви въ Охридъ, това е политика. Самъ Илдъзътъ нѣма интересъ да повдига въпроси, които по своитѣ послѣдствия и за него могатъ да бждатъ неприятни. Има работи, които нарочно не се виждатъ...

Но, извънъ горнитѣ съображения, да не ходите въ Прилепъ има и друго. Знаете, че вредъ сега бродятъ разни чети, а специално въ Прилепско има и сръбски, та не е благоразумно да се излагате на рискове...

Ако ли въпрѣки всичко туй държите непремѣнно да си изпълните желанието — за което въ края на краищата никой нѣма право да ви попрѣчи — тогава поговорете поне предварително и съ Хилми паша. Излишно е да добавя, че за менъ това е по-добре...

За да снема отговорността отъ Хазимъ бея, съ когото по всичко въобще лесно се разбирахме, нарекохъ се за нѣщо и сжщиятъ день посетихъ главния инспекторъ на вилаетитѣ. Говорихъ му за нѣкои наши затворници, за най-новитѣ оплаквания на българското население отъ вилнѣщитѣ гръцки и сръбски чети и, вземайки си сбогомъ, казахъ че ще отида за два-три дена до Прилепъ и че се надѣвамъ пакъ да се видимъ следъ моето завръщане, преди той да е отпжтувалъ за Солунъ.

Тия ми думи, казани ужъ инцидентно, сеп-

наха Хилми паша. Явно бѣ, че това мое решение не бѣ по волята му. Преди, обаче, той да проговори, азъ добавихъ, че, макаръ и валията да е на противно мнение, предприемамъ това малко пжтуване, за да устоя между друго и на думата, що съмъ далъ на Негово Превъзходителство Тахсинъ паша. И туй като казахъ, повторно протегнахъ ржка на главния инспекторъ и, съпроводенъ отъ знаменателния му погледъ, напуснахъ конака.

* * *

Рано на другия день два спретнати файтона съ по четири охранени, пѣргави коне, потеглиха отъ нашето агенство. Въ единия отъ тѣхъ седнахъ азъ съ жена си, въ другия — придружаващата ме прислуга. На капрата на първия файтонъ, наредъ съ файтонджията турчинъ, заемѣсто вториятъ ми гавазинъ Изединъ, особено импозантенъ съ исполинския си ръстъ и блѣскавата си арнаутска носия. Не по-малко внушителенъ бѣ той и съ своя силяхлъкъ — истински подвиженъ арсеналъ. Вънъ отъ туй взелъ бѣ и своята нова манлихерка, на която не можеше още да се нарадва.

Скоро напуснахме последната калдърѣмна улица на града и поехме по шосето за Прилепъ, отстояещъ на около 40 километра северно отъ Битоля.

Не отминали още нито два километра, ние бѣхме застигнати отъ каращи въ галопъ нѣ-

колцина суварии, предвождани отъ младъ мюлязиминъ. Изравнявайки се съ моя файтонъ, Мустафа ефенди — тъй, мисля, се казваше младото офицерче — почтително ме поздрави, и като ми предаде чокъ селямъ и благопожелания за добъръ пжтъ отъ страна на валията, додаде, че е изпратенъ отъ сжщия за наша охрана и да ми бжде въобще на заповѣдитъ.

Макаръ и да не чувствувахъ нужда отъ тая салтанатлия ескорта, трѣбваше сега поне да се подчиня на волята на Хазимъ бея.

Освежителното утро, прекрасната природа и чуруликането на безбройнитъ волни птички въ синкавия просторъ особено въодушевиха седещия до Изедина файтонжия. Следъ като чрезъ гавазина поиска позволение отъ менъ, той тихо започна едно маане постепенно повишавайки гласъ при нескончаемитъ извивки на пѣсеньта си. И трѣбва да призная, че бемолнитъ ноти на маането добре нѣкакъ хармонираха съ звънцитъ и съ хриптенето на конетъ, свикнали и обикнали, може би, тая своеобразна музика. Жадно се поглъщаха отъ сувариитъ и любовнитъ думи на пѣсеньта. При всѣко аманъ, аманъ тѣхнитъ лица особено просияваха.

При туй настроение отминавахме ние едно по друго селата Горно-Оризари и Кърклино, пресичаме следъ туй рѣкицата Шемница — единъ отъ притоцитъ на р. Черна, и съ намаленъ ходъ почваме да прехвърляме уединеното въз-

вишение надъ с. Църна-Бука; отъ тукъ пжтътъ ни взема слабо източна посока, за да пресѣче не далечъ отъ с. Тополчани р. Черна, отъ гдето продължава по северо-източно направление и следъ слаби изкачвания и слизания минава презъ единъ притокъ на Прилепската рѣка до с. Беровци, за да слѣзе отъ тамъ въ равнината и ни отведе до Прилепъ, презъ който протича едноименната му река и Дабнишка река.

Плодородната и красива прилепска котловина е окръжена отъ не по-малко красивъ планински венецъ, а именно на северъ отъ прочутата Бабуна пл., на изтокъ — отъ Селишка пл. и на западъ — отъ Стругова пл., разклонение на Бигла.

* * *

„Не вѣрвамъ кръстоносцитѣ, когато сж видѣли Иерусалимъ отъ Назаретъ, да сж се въодушевили толкова, колкото азъ когато видѣхъ пръвъ пжтъ Прилепъ“ — пише Никола Ганчевъ Еничеревъ въ отличния си трудъ: „Спомени отъ моето учителство въ Прилепъ“¹⁾

И наистина, влизането въ тоя старъ български градъ буди множество исторически спомени. Основанъ отъ незапомнени времена, ние срѣщаме да се говори за него въ известния

¹⁾ Тоя трудъ е помѣстенъ въ Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина, изд. на Бѣлг. кн. д-во, книга XX.

хрисовулъ на Василия българоубиецъ отъ 1019 г.

Не далечъ отъ разрушения старъ градъ — на чието мѣсто днесъ е разположено селото Варошъ съ нѣколкото си старинни църквици — турцитѣ впоследствие основали до самитѣ проходи на Бабуна пл. военна станция. Около тая станция именно съ течение на време постепенно почватъ да се строятъ и други жилища, до като най-после изниква единъ новъ градъ, носещъ името пакъ на стария Прилепъ и населенъ предимно съ турци. По-малко на брой въ начало, българското население бързо пакъ се увеличава и презъ първата половина на XIX в., то се изравнява туку-речи съ турското. При това, бидейки способни търговци и занаятчии, прилепскитѣ българи скоро взематъ надмощие въ града и околията. Съ тѣхъ идатъ да се мѣрятъ, като не по-малко добри търговци, и преселенитѣ тукъ отъ Москополе власи. По едно време дори, благодарение на своето вродено лукавство и на хитростъта си, тѣ успѣватъ до негде да дадатъ доста силенъ отпечатъкъ на града. Но „во Прилепъ маймунъ не игратъ“... Лека по лека повечето отъ тѣхъ се побългаряватъ, като въ замѣна на туй даватъ на българитѣ своята влашка антерия и шаренитѣ си чорапи.

Привлѣчени отъ плодородието на Прилепската котловина, тукъ се заселватъ и известенъ брой арнаутски семейства, безъ да успѣятъ,

обаче, да заематъ нѣкакво положение въ града.

За българския характеръ още на стария Прилепъ презъ срѣдата на XIII в. говори и византийскиятъ историкъ Георги Акрополитъ. Още повече се увеличаватъ свидетелствата за българщината на този градъ презъ последващитѣ епохи. За него е дума, напр., въ Поменика на Зографския манастиръ въ св. Гора отъ XVII в. и допълнително въ XVIII в. Вънъ отъ туй въ 1826—1827 г. първиятъ славянски етнографъ и славистъ Шафарикъ пише, че въ Прилепъ, както и въ много други градове въ Македония, живѣели чисти българи, поради което тукъ и турцитѣ говорѣли български.

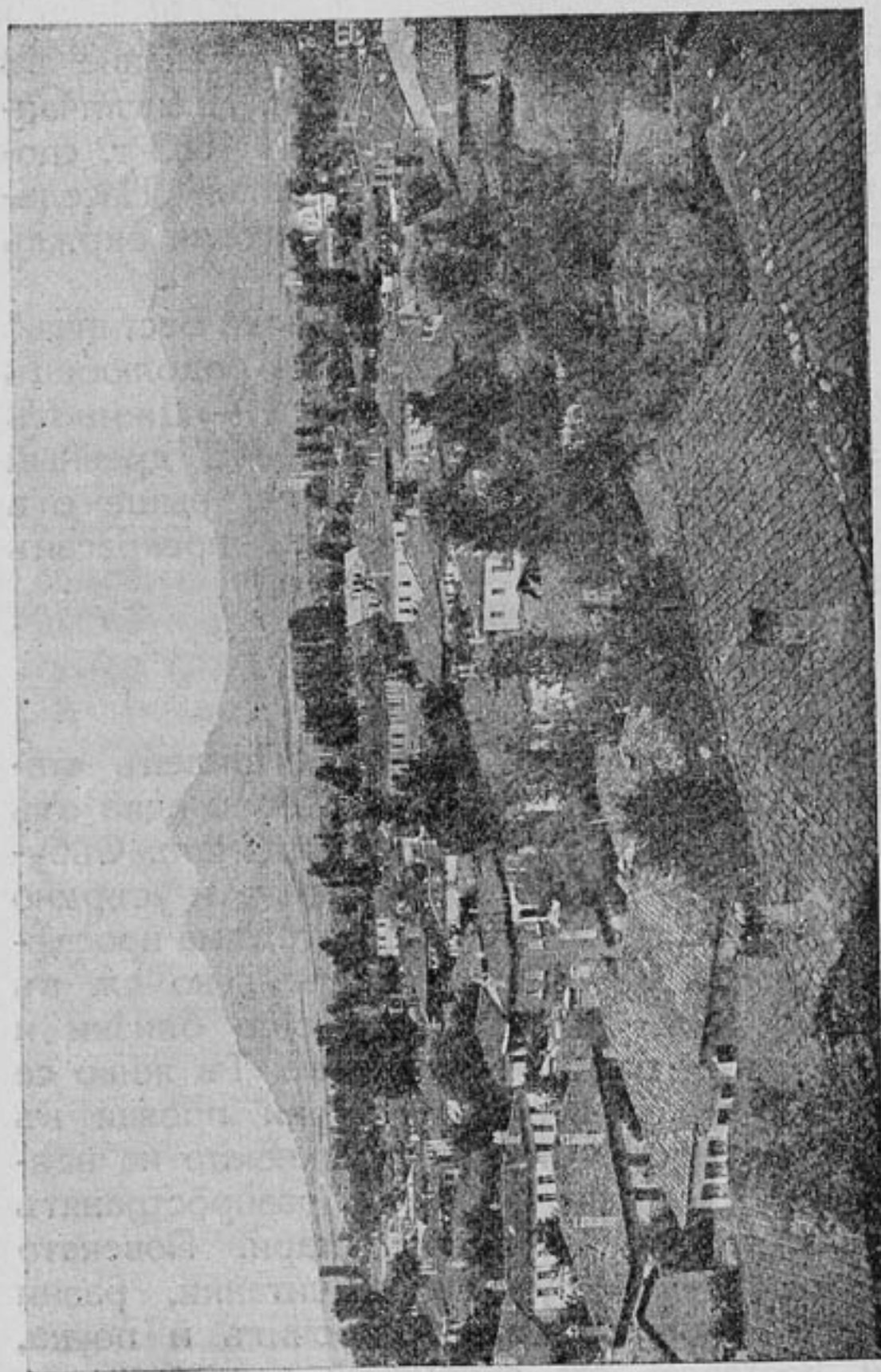
Като български градъ се споменава Прилепъ и въ „Втора Змеевска преправка на Паисиевата история“ отъ 1831 г., наречена тъй, защото е била намѣрена въ с. Змеево (Дервентъ, Старо-Загорско).

Известниятъ гръцки авторъ П. Аравантиносъ въ своето съчинение върху Епиръ и съседнитѣ страни, напечатано презъ 1856 и 1857 г., казва между друго:

„Прилепъ, или обикновено наричанъ Перлепе, е градъ въ Македония, който често се споменава въ византийската история. Сега населението му се състои отъ 1200 домакинства, мохамедански и християнски; последнитѣ сж отъ български родъ, и една часть влашки (т. II. стр. 137).

Въ 1872 г. нѣмскиятъ ученъ Хайнрихъ

Общъ изгледъ на гр. Прилепъ

Бартъ намира покрай турското население въ Прилепъ и 11,000 души българи. А англичанкитъ Мекензи и Жрби, които въ 1863 г. сподиха македонскитъ земи, пишатъ: „Населението въ градъ Прилепъ и на неговия окржгъ е българско.“

Въ едно писмо до „Цариградски Вестникъ“ отъ 1852 г., брой 95, известниятъ родолюбецъ Иорданъ Хаджи Константиновъ — Джинотъ бележи: „Прилѣпъ красенъ градъ древный болгарский. Окрестъ Прилѣпъ има выше отъ 40 развалены церкви и единъ прекрасенъ монастырь именуемый Трескавецъ.“

* * *

Важенъ културенъ центъръ, Прилепъ става презъ втората половина на XIX в. една отъ най-силнитъ крепости на българщината. Събуденитъ прилепчани се организиратъ и усърдно работятъ за все по-голѣма и по-голѣма просвѣта не само въ собствения си край, но сж въ постоянно общение и съ множество близки и далечни други български градове. Тѣ живо се интересуватъ за всички културни прояви въ общото отечество. Следятъ за появата на всѣка българска книга, за да я разпространятъ незабавно между млади и стари. Повечето учебници, главно буквари и читанки, разни черковни и други книги за прочитъ и поука, тѣ си доставятъ отъ открититъ вече книжар-

ници на Хр. Г. Дановъ и Д. В. Манчовъ въ Пловдивъ.

Къмъ 1850 г. Прилепъ се прощава съ килийното учение и си построява специално училищно здание — „велико и красно училище“ — по думитъ на Джинотъ. Въ това училище презъ 1866 г. има вече до 500 български ученици и 120 ученички съ 7 учители и 1 утителка. Покрай часослова, псалтиря, черковно пѣние, краснописание, аритметика, българска граматика, география и история, тукъ въ III и IV класове се преподаватъ още: търговско ръководство, алгебра, геометрия, естествени науки, догматическо богослужение, нравоучение, турски и гръцки езици и др.

Какво влияние е упражнилъ Прилепъ въ просвѣтно отношение върху съседнитъ му градове се вижда между друго и отъ следнитъ редове, които взаимствуваме отъ една дописка изъ Битоля до в. Македония отъ 1867 г., бр. 14: „... Прилѣпчаны сетъ самата причина щоные (т. е. въ Битоля) си отворихме колко-годѣ прочитѣ, се опознахме оти сме Бугари, издействувахме да си имаме едно общонародно Бугарско училище и най-последно си кладохме въ църквѣтѣ св. Недѣля единъ попъ да ни служи на майчинъ ни языкъ.

Прилепъ е днеска центъръ по нашински — ве страны за добръ уреденото си училище. Наистинж, предъ 6—7 години не бѣше уредено и се предаваха въ него Часословы и Псалтиры.

Но днеска иматъ 4—500 ученици сите отъ по новжтж наредба“ ...

Тъй като старото училищно помещение не било вече достатъчно да побере жаднитъ за наука деца, прилепчани го срутватъ и на мѣстото му издигатъ ново, по-голѣмо и по-удобно мжжко и девическо училище. За тая цель особено щедри били пожертвуванията на известнитъ прилепски граждани Ицо (Христо) Фукара и Мирче Бомболъ, който минавалъ за най-имотниятъ българинъ въ града.

Като учители, най-добри спомени отъ онуй време сж оставили въ Прилепъ съ своята ползотворна просвѣтно-възпитателна работа поменатиятъ вече велешанинъ Иорданъ Хаджи Константиновъ — Джинотъ, учителствувалъ презъ 1859 г., Райко (Ксенофонъ) Жинзифовъ, сжщо отъ Велесъ, Димитъръ Миладиновъ отъ Струга, охридчанитъ Григоръ Пърличевъ и Кузманъ П. Шапкаревъ, Георги Икономовъ отъ Дупница, Иосифъ Ковачевъ отъ Щипъ, Никола Ганчевъ Еничеревъ отъ Панагюрище, учителкитъ Недѣля Петкова Караиванова отъ Прилепъ, дъщеря ѝ Екатерина и внучка ѝ Нонка, и Савка Палашева. Последната, както и Недѣля П. Караиванова се учили въ известното по онова време Старо-Загорско девическо училище.

Не по-малко грижи полагали прилепчани и за своето черковно дѣло. Особено допринесълъ за туй природно умниятъ и влиятелниятъ Хаджи Христо Хаджи Илиевъ, който въ 1838 г.

ходилъ въ Цариградъ и издействувалъ ферманъ за съзиждане на българска църква. И наистина, въ този ферманъ било казано, че се позволява направата на една църква въ Прилепъ „за православния български народъ“.

Тая църква, наречена Св. Благовещение, по строежъ и размѣри доста прилича на разрушената Софийска църква Св. Недѣля, само че изглежда по-низка, тъй като нѣколко стѣпки е подъ нивото на земята. Въ една дописка, помѣстена въ Цариградски Вестникъ, бр. 205 отъ 12 Декемврий 1854 г. пакъ Джинотъ пише: „Прилепчани иматъ добра нова църква, едно отъ краснитѣ зданья и се служи вътре по славянски“.

Неоспорими заслуги за духовното повдигане на своя градъ иматъ най-вече Тоде Иванъ Кусевъ, буенъ, даровитъ и пламененъ патриотъ — на старини Старо-Загорски митрополитъ Методий, — Диме Илия Биолче, Илия Здравевъ, Марко Константинъ Цепенковъ — усърденъ събирачъ на разни ценни материали по история, фолклоръ, езиковедение и др. На тия интеллигентни прилепски граждани се дължи именно и основаването на Прилепското читалище „Надежда“, което е играло бележита роля като истинско огнище на просвѣта и образование. То било нѣщо като училище за възрастнитѣ. Тамъ се събирали всѣки недѣленъ и празниченъ день прилепскитѣ граждани, за да слушатъ сказки върху сюжети

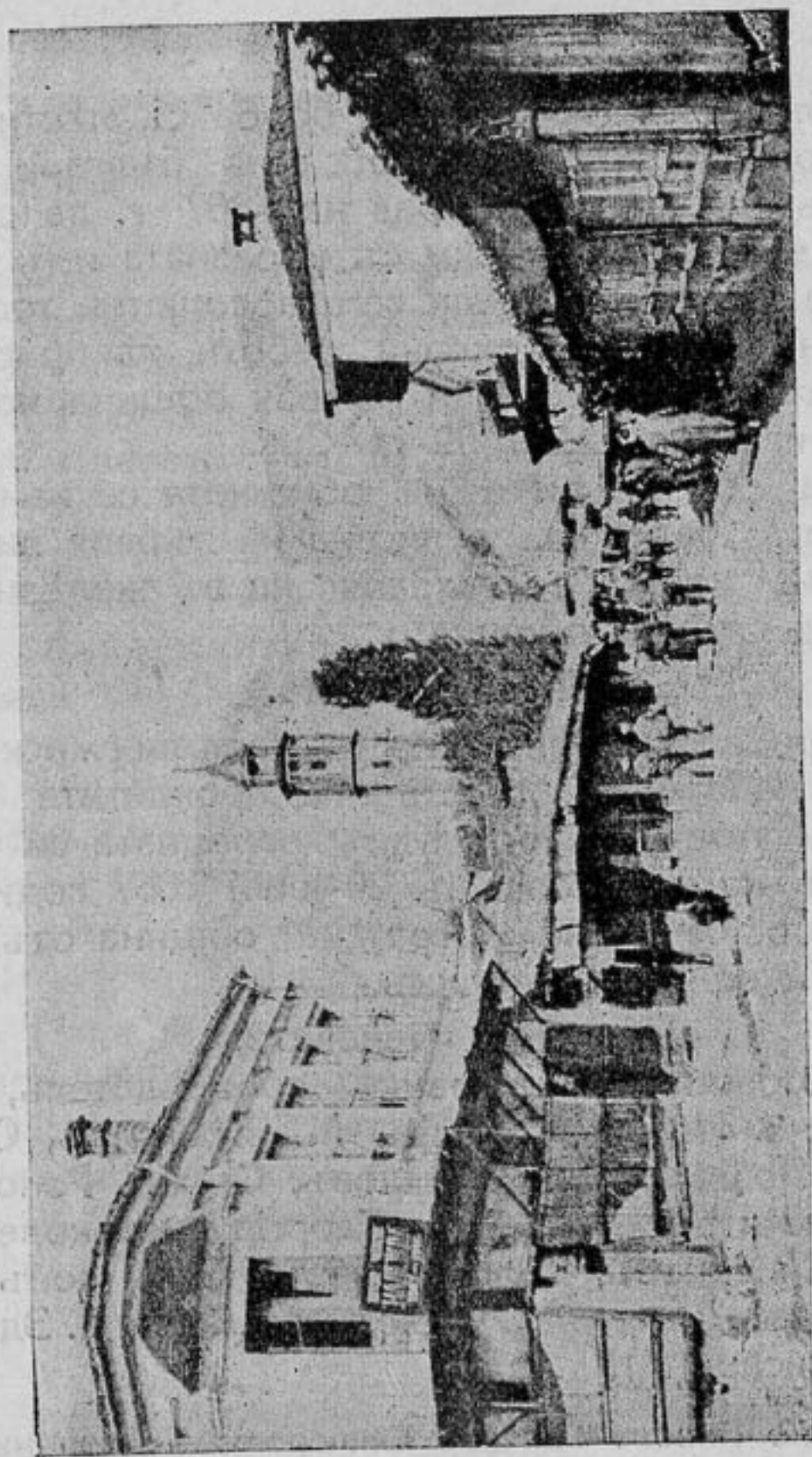

изъ българската история, по разни популярно-научни и обществени въпроси, хигиена и пр., вземайки дори и участие въ развиващитѣ се около тѣзи сказки между учителитѣ прения. Въ читалището, край Дановия Лѣтоструй, били получавани и разни вестници и книги, отъ които повечето съ духовно нравствено съдържание. Нѣкои отъ получаванитѣ отъ Цариградското българско читалище и отъ други читалища изъ общото отечество книги, сж били преращани на по-близкитѣ до Прилепъ центрове за използване и поука.

Освенъ съ доброволнитѣ членски вноски, разноскитѣ на читалището се посрѣщали и съ глобитѣ налагани отъ управата му на ония негови членове, които, въпрѣки постояннитѣ си зържки, все пакъ отвреме-навреме употребявали непозволени изрази, като: „Бога ми“, „кръста ми“, „жи ми причестната“, „жи ми Богородица“, „жи ми...“, „жи ми хаджилъкотъ“, „жи ми нуротъ“ и пр.

Край читалището голѣмъ билъ успѣхътъ и на основаното все по онова време, „Недѣлно училище“. Всѣка недѣля оттукъ, следъ двучасово занятие, всички присѣстващи вкупомъ излизали на полето, гдето въ пѣсни и разни игри, като надскачане, надтичване, хвърляне камъкъ и др., прекарвали до залъзъ слънце. (За повече подробности вж. поменатия трудъ на Никола Ганчевъ Еничеревъ).

Прилеп. Улица съ българското читалище

* * *

Следъ дълга, упорита борба съ мѣстнитѣ цинцари-гъркомани, прилепскитѣ българи успѣватъ най-после въ края на 1867 г. да скжсатъ всѣкакви връзки съ умразната имъ фенерска църка. Станали сега абсолютни господари на своитѣ църковни работи, тѣ пристжпятъ къмъ основаване и на своя община, което и постигатъ презъ 1869 г.

За образуването на общината се намира следната бележка, написана на първия листъ на една кормчия, съхранявана въ желѣзната каса на сжщата община.

„1869 въ 25 марта.

Прилепската окружность отвжрли гжрското иго, и побара грабнатата отъ проклетите фанариоти **преди** единъ вѣкъ народната си Охридска архіепископія въ 20 юній 1867 година, а днесъ се постави гратска община отъ 12 члена и единъ свещеникъ.

Имена на членовете:

х. п. Костадинъ Динговикъ предсѣдатель, х. Ангеле х. Иліовъ, Јосифъ М. Крапчевъ, Стефанъ Попе, Јовче х. Тошовъ, Стоянъ Ропотоецъ, Димитри х. Наумовъ, Георгія Протоколевъ, Иліа Пиперковъ, Коста Гезевъ, Спиридонъ Д. Пешковъ, Димитріа И. Біолчевъ, Иліа Д. Здравевъ писарь“.¹⁾

¹⁾ Вж. Никола Ганчевъ Еничеревъ — Възпоминания и бележки. София 1905 год.

На общинския печатъ наоколо били издълбани думитъ: „Прилепска Българска Община“, въ срѣдата „Прилепеде Булгаръ Джемаети“, а отъ долу — две хванати за здрависване ржце.

Съставено било и училищно настоятелство, въ което заематъ мѣсто: Хаджи Мирче Бомболъ, Илия Здравевъ, Дине Биолчевъ, Йосифъ Крапчевъ, Диме Петровъ, Илия Грашевъ, Ничо Лчковъ, Ицо Фукара и др.

Нека споменемъ, че преди учредяването още на българска община въ Прилепъ, вече въ 1860—1861 г. тукъ сж организирани нѣкои отъ българскитъ еснафи, а именно: ханджийскиятъ, бакалскиятъ и терзийскиятъ, като всѣки отъ тѣхъ си има свой български печатъ. Последователно се организиратъ впоследствие и останалитъ еснафи: юрганджийскиятъ, самарджийскиятъ, касапскиятъ, дограмаджийскиятъ, тенекеджийскиятъ, бѣчварскиятъ и др., съ печати все на български езикъ¹⁾

Понеже при тоя успѣхъ на българщината, подстрекаванитъ отъ Цариградската грѣцка патриаршия прилепски цинцари-гъркомани не преставали да се оплакватъ на Високата Порта, че съгражданитъ имъ българи имъ отнели черква и училище, срещу което и последнитъ не стоели съ скръстени ржце, Султанътъ из-

¹⁾ За подробности вж. Българитъ въ Македония отъ Йорданъ Ивановъ, София, 1917, стр. 364.

далъ специално емиранаме, чието съдържание въ преводъ на български е помѣстено въ в. „Македония“ год. II, бр. 32 отъ 6 Юлий 1868 год. Между друго този документъ гласи:

„... Споредъ писамата, мазбатата (рапорта) и общитѣ жалби отъ странѣ на всичкитѣ тамошни (прилепски) Българи, които пристигнахъ и които се предадахъ на В. Порта, стана явно, че Българитѣ сж коренитѣ жители и че отъ начялото училището и църквата сж били тѣхно притежаніе, а Власитѣ сж се преселили испослѣ и были малочислены, та затова Българитѣ никакъ не скланятъ да се извършува службата въ църквата съдружески, сир. отъ еднитѣ странѣ да се пѣе по българскій, а отъ другитѣ по грѣцкій, то се е било правило само за угодж на Бытолскій владикъ, когато е дохождалъ тамъ, защото не е познавалъ българскій езикъ“.

Подиръ дълги пазарлъци най-после прилепскитѣ българи се съгласили да заплатятъ на съгражданитѣ си цинцари 24,000 гроша, вмѣсто исканитѣ 400,000, за да си построятъ свое училище и своя черква.

Тѣй, за голѣмо огорчение на Фенеръ, билъ приключенъ този остъръ споръ между дветѣ враждуващи страни.

Просвѣтното българско дѣло въ Прилепъ добива сега новъ полетъ. За неговото цвѣтущо състояние съ възторожени думи се изказва и

стариатъ нашъ общественикъ С. С. Бобчевъ. Следъ като презъ августъ 1873 год. споходилъ тоя градъ, той пише между друго въ Цариградския вестникъ „Право“, бр. 26 отъ септемврий с. г.:

„Както най-уредена и премънена мома на сѣдѣнка по насъ, издига гордо чело помежду всички, около стоящы, тѣй и Прилепъ въ Македония може праведно да се хвали за добритѣ си наредбы...

Радостенъ излѣзохъ, друже, изъ оградитѣ на мжжкото училище, но тѣзи ми радость трѣбваше да се удвои съ постъпването ми на дѣвическото училище...

Училището, не можемъ го скри, ны очуди съ отличнитѣ успѣхы...

Дѣвическитѣ отлични отговори въ Прилѣпъ ме введоха въ едно множество мислы, отъ които азъ си направихъ утешителното заключение, че придобиванъето на подобны членове въ красното ни общество, става най-здравый и бѣренъ залогъ за благоденственото положенье на нашій народъ, за неговото по сгодно бждяще.“

* * *

Ценни паметници за българищината се намиратъ и въ близкитѣ околности на Прилепъ. На първо мѣсто стоятъ тукъ старитѣ църквици и манастири, отъ които по-важни сж: Трескавечкиятъ Успѣние Богородично и Св. Архангелъ въ с. Варошъ. Въ 1861 г. при разчист-

ване рушевинитѣ на църквата тукъ билъ откритъ така неречениятъ „Варошки надписъ“ отъ 996 г., издълбанъ върху мряморна колона. Споредъ нашия ученъ Йорданъ Ивановъ палеографски този надписъ „представя най-стариятъ познатъ видъ на словенскитѣ букви и напомня досѣщъ начъртанието на Самуиловия надписъ“, отъ 993 г. откритъ въ с. Германъ (Прѣспанско).

Въ Варошкия надписъ се споменува нѣкой си епископъ, който споредъ проф. Й. Ивановъ трѣбва да е билъ или Битолскиятъ, подъ чието властъ още тогава се намиралъ Прилепъ (както се споменува въ грамотата на Василия българоубиецъ отъ 1019 г.), или неговъ помощникъ, който държалъ Прилепско¹).

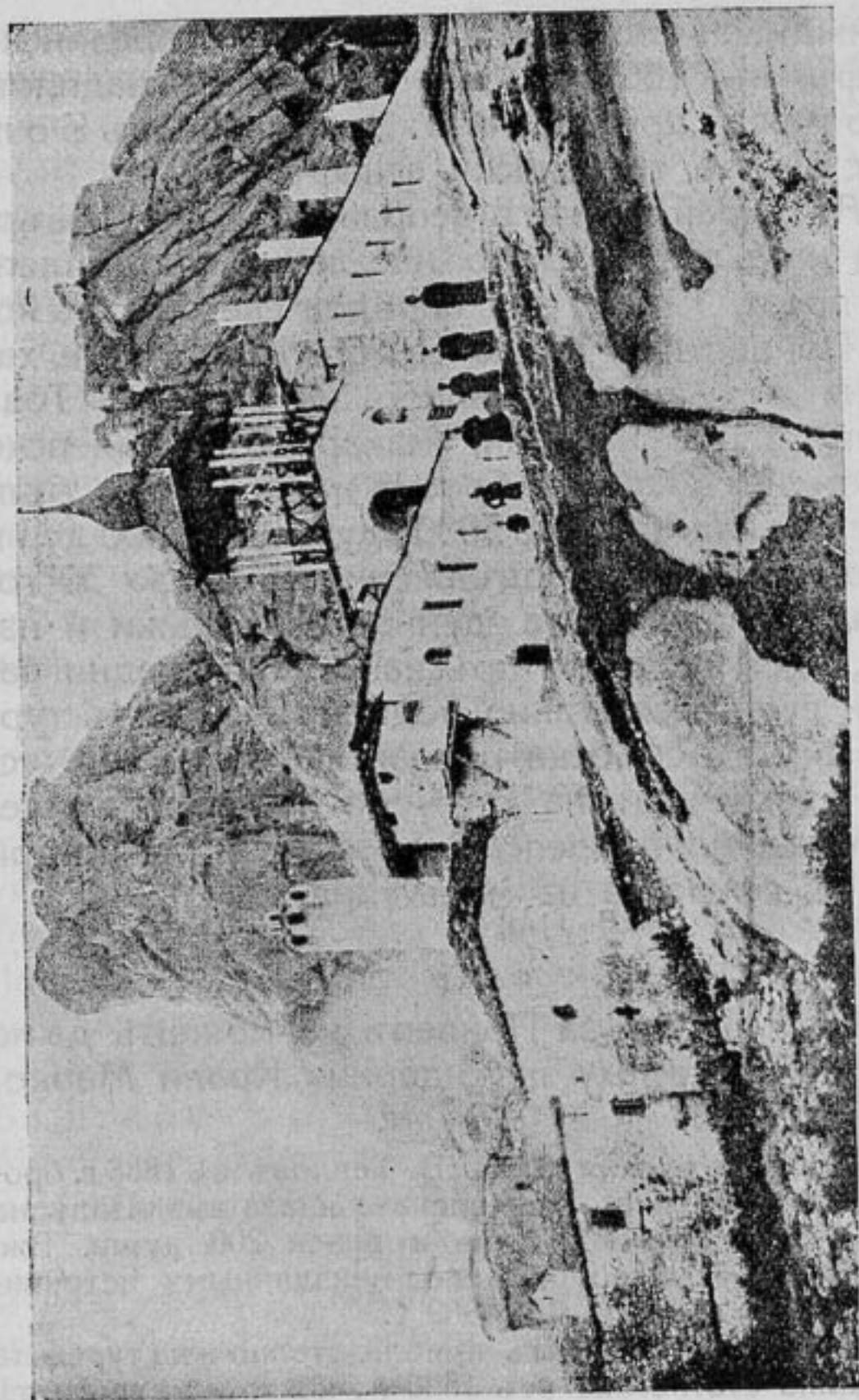
Както и можеше да се очаква, презъ 1912 г. сърбитѣ счупили въпросната мряморна колона.

Прочутъ е и старинниятъ манастиръ Трескавецъ. Разположенъ на Златовърхъ пл. той отстои на около два часа пѣть северо-западно отъ Прилепъ. Край другитѣ запазени тукъ стари ржкописни паметници е Словото на успение Богородично, поставено въ рамка и окачено въ една отъ гостнитѣ стаи. На края на Словото стои датата и името на манастиря: „1833 ап. (рилиж) 18 болгарски манастиръ Тресковецъ“.

Въ друга отъ манастирскитѣ стаи, правена

¹) Йорданъ Ивановъ — Български старини, 1908 г. стр. 27 и след.

Манастир Трескавецъ

съ иждивението на Прилепския терезийски еснафъ въ 1867 г., има мряморенъ надписъ, гдето между друго се чете: „иждивениемъ Болгарскіотъ терезийски еснафъ“.

Ала край другитѣ неправди, що се извършиха надъ българското население въ Прилепско, презъ 1911 г. тая народна светиня, съ която Прилепъ съ право се гордѣеше, биде харизана отъ турската власт на сърбитѣ. Това Хилми паша направи, макаръ въ Прилепско сърбоманитѣ да се броеха на пръсти, а българитѣ да надминаваха 50000 души при 8000 души мюсюлмани¹⁾. Въ продължение на близо 30 годишна непрекъснатата дейность на лъжи и измами, и съ щедрото пръскане на грамадни парични суми, неизмѣнно подпомаганата отъ турската власт сръбска пропаганда едва бѣ успѣла да спечели на страната си около десетина презрени прилепски семейства и три-четири села въ близость на манастиря.

* * *

Като е дума за Прилепъ не можемъ да не се спремъ и върху легендарния Крали Марко,

¹⁾ Споредъ руския ученъ В. Тепловъ въ 1888 г. броятъ на българитѣ въ Прилепската кааза възлизалъ на 52,400 души, гърци 800 души и власи 200 души. Вж. Греко-Болгарскій вопросъ по неизданнымъ источникамъ. Им. Ак. Наукъ, Сп. 1889 г.

Тия данни отговарятъ приблизително и на турската официална статистика отъ 1890 г., както и на цифритѣ посочени отъ нашитѣ етнографи В. Кънчевъ и Йорданъ Ивановъ.

който въ течение на близо петъ столѣтия се явява като герой олицетворяващъ народната мощь противъ турската власть и който за своитѣ свърхчовѣшки подвизи е възпѣтъ въ около 270 народни пѣсни. Неговата резиденция се намирала върху стрѣмната двувърха скала, отстояща нѣколко минути западно отъ Прилепъ. И до день днешенъ още развалинитѣ отъ тая крепостна сграда народътъ нарича „Маркови кули“. Желѣзнитѣ врата на тия кули сжществували до 1790 г.; следъ тая дата, обаче, тѣ били задигнати отъ единъ турчинъ и направени на плугъ. Тукъ именно въ подножието на тая скала е лежалъ стариятъ градъ Прилепъ.

Земята, върху която се простирало владѣнието ни Крали Марко, заемала пространството отъ Шаръ пл. дори до предѣлитѣ на Тесалия, т. е. цѣла почти западна Македония. И понеже тия покрайнини сж били населени предимно съ българи, не е било чудно гдето и всички западни историци и пжтешественици, които сж ги спохаждали отъ XIV столѣтие на сетне, наричатъ Крали Марко князь, деспотъ и кралъ български (Marco Principe de Bulgari, Signor Marco di Bulgaria, Duce Marco Despoto cum universa Bulgaria и пр.)

Като български князь се споменава Марко и отъ нѣкои сръбски историци и писатели. Тѣй напр. Михайло Константиновичъ отъ Островице пише: „... Тогава Султанъ Баязидъ, като мис-

лѣше за смъртта на баща си, събра войска противъ българския князь Марко, тъй като последния бѣше помогналъ на сръбския князь Лазаръ въ войната противъ турцитѣ“.¹⁾

Теодоръ Спандуни Кантакузенъ отъ Цариградъ (XV и XVI вѣкъ) сжщо така нарича Марко — български владѣтель: „Марко Кралевичъ деспотъ, т. е. господаръ на България, наричанъ отъ французитѣ *Burgher*“.

Известниятъ далматински поетъ фра Андрея Кашичъ Миошичъ (1690—1760 г.) въ поетическата си книжка: „*Razgovor ugodni naroda slovenskiega*“ пѣе:

„Босна слави Релю Бошњанина,
Сењ бијели Иву Сењанина,
Унгарија Сибињанин Јанька,
Булгарија Краљевића Марка“ и пр.

За българския произходъ на Крали Марко се говори и въ нѣкои чисто сръбски народни пѣсни, като напр.: „Ето теби Краљевићу Марко, от лијепе земље Бугаріе...“ Или: „Свака земља хвали господара, Бугарија — Краљевића Марка“, и пр.

Особено много се възпѣва Крали Марко въ българскитѣ народни пѣсни. Въ една отъ

¹⁾ Споредъ съобщението на *Vasilius Petrovič* „митрополита цжрногорскаго, скендерийскаго и приморскаго и Вълкашинъ билъ „отъ нацие Болгарскіе“ — Иларионъ Рувараць. О кнезу Лазару, стр. 186.

тия пѣсни, записана отъ брата Миладинови, въ която се възпѣва плодородието на битолското поле, е казано между друго:

Девойко църнокласице,
Църно ми сърце за тебе,
Како гайтанъ отъ на тебе!
Ела, девойко, по мене,
Ела ми на нашъ вилаетъ,
Тамо је лепо, убо'о,
Тамо ми греатъ две сжнца,
Две сжнца, две месечини;
Два пжти жито сѣ росятъ,
Два пжти грозие ми здреитъ.
Два пжти овци сѣ ягнатъ.
Шедба шета Марко Прилепчанецъ,
Шетба шета низъ Косово поле..."

Въ друга пакъ народна пѣсенъ отъ Разлошко, въ която се разправя какъ „Крали Марко убива Муса Кеседжия“ е казано:

„Продума си цар Султанъ Мурата:
Еден јунак ут вѣрата имах,
И той умрѣ ут тоа Бугарина,
Бугарина Кралевики Марко..." и пр.¹⁾

Сжщо така въ множество още други български народни пѣсни се разправя за „Марко блжгарина“, „Марко бугарчето“, „Марко Бугарина“ и пр.

¹⁾ Пер. спис. VIII, кн. 37—38, с. 247.

* * *

Тъсно е свързано името на Прилепъ и съ епическитѣ борби противъ потисниците на българщината. По време на руско-турската война въ редоветѣ на българското опълчение отъ града и съседнитѣ села се явиха мнозина самоотвержени борци, като Иванъ Симеоновъ, Христо Илиевъ, Димитъръ Младеновъ, Иванъ Янковъ, Никола Ангеловъ, Спиро Христовъ, Трайко Ивановъ и др.

Сжщото виждаме и по време на сръбско-българската война. И сега, като доброволци се притекоха мнозина прилепчани — Пере Тошевъ, Никола Здравковъ, Атанасъ Коцевъ, Атанасъ Бадевъ, Спасе Арсовъ, Александъръ Д. Кусевъ и пр.

Прилепъ даде сжщо така голѣмъ брой интеллигентни хора, които, прокудени въ България въ разни времена, заематъ тукъ видни длъжности въ управлението на страната. На първо мѣсто между тия прилепчани нека споменемъ митрополитъ Методий Кусевъ, който, благодарение на голѣмитѣ си дарби, изпъкна още по време на църковнитѣ борби. Бидейки секретаръ — душата — на Прилепското читалище, той бѣ изпратенъ отъ своитѣ съграждани, заедно съ опитния Диме Бабата, като пелагонийски представител на българския съборъ въ Цариградъ, а на следната година и самъ — по избиране на първия български екзархъ.

Прилепчани дадоха импулсъ и на българ-

ската търговия въ Солунъ. Особено се издигнаха тукъ като способни търговци братя Попеви, братя Бѣлазелкови, братя Кондови, съдружието Хаджи Илиеви, Христо Фукара и редъ други.

Прилепъ даде и на току-що освободена България опитни търговци. Нѣщо повече. Той ѝ даде единъ отъ първитѣ ѝ министри, правника д-ръ Константинъ Поменовъ — чийто синъ днесъ достойно заема поста на пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, — видниятъ магистратъ Иванъ Каранджуловъ, десетина души сѣдии, адвокати, множество висши чиновници, лѣкари, педагози и писатели, инженери и архитекти, съ десетки офицери, нѣкои отъ които достигнаха до най-високи чинове въ армията ни, голѣмъ брой революционери, между които незабравимиятъ Пере Тошевъ е единъ отъ първитѣ основатели на М.Р.О., неустрашимитѣ воеводи: полковникъ Стефанъ Николовъ, Методий Патчевъ, Петъръ Сугаревъ, Йорданъ Гавазовъ, Стоянь Лазовъ, Тале Христовъ и др.

А какво е далъ Прилепъ на Сърбия? Даде ѝ срещу богати подкупи шепа отритнати родоотстъпници, като Тоде п. Антоновъ, Илия п. Антовъ, Пере Грънчаръ, Спасе Майстора, Диме Пеливанъ, Ристе Ковачъ, Спира Джамбазъ и нѣколцина още изверги, както и бившия български четникъ Глигоръ Соколовъ отъ с. Небрѣгово, за да се покрие съ незавидна слава като сръбски войвода...

И следъ всичко туй Бѣлградъ днесъ има неокачествимото нахалство високо да заявява, че Прилепъ билъ старъ сръбски градъ, че отъ край време тамъ сж живѣли стари сърби кореняци! Между туй, ако наистина е имало шумадийци, които по-рано, по силата на нѣкакво заблуждение, да сж вѣрвали, че въ Прилепъ, както и въобщо въ Македония, славянското население било сръбско, сега тѣ сигурно сж се убедили, че, освенъ сръбскитѣ чиновници, въ тая страна живѣятъ само корави българи. Пъкъ най-сетне, ако сръбското твърдение е вѣрно, защо е тоя драконовски режимъ, защо е този гнетъ надъ мѣстното население, което сто пжти би предпочело старата турска управа предъ новитѣ си поробители? Не, въ Бѣлградъ се лъжатъ, ако вѣрватъ, че съ тероръ ще успѣятъ да направятъ сърби македонскитѣ българи. Съ насилствена промѣна окончанието о в ъ на и ч ъ, съ безчовѣчното преследване на българската речъ и българската книга, съ заплашвания и убийства, съ херметическото затваряне на македонската граница, българскиятъ духъ на македонца ще се заякчи още повече. Традицията, дълбокото национално съзнание, дълготрайнитѣ и упорити борби за духовно и политическо освобождение, гробоветѣ на хилядитѣ герои загинали за свободата на злочестата си родина, тѣхнитѣ витаещи сѣнки надъ оросената съ толкова сълзи и кръвъ македонска земя, най-сетне неразривнитѣ, живи връзки на маке-

донобългаритѣ съ тѣхнитѣ свободни брата — всичко това е единъ залогъ повече, че никога македонецътъ нѣма да промѣни своята народностъ.

Колкото по-рано се разбере това въ Бѣлградъ, толкозъ по-добре за южното славянско.

* * *

Увлѣченъ въ миналото и въ по-далечнитѣ и по-близки спомени, които то възбужда, неволно азъ щѣхъ да се провиня предъ родолюбивитѣ прилепчани. Насмалко щѣхъ да пропусна, покрай другитѣ тѣхни добродетели, да подчертая и пословичното имъ гостоприемство, въ което имахъ случай да се увѣря особено по време на нѣколкодневното ни прибивание въ тѣхния градъ. Отседнали въ дома на заможното и старо семейство Хаджи Илиеви, ние бѣхме предметъ на необикновено внимание. Освенъ любезнитѣ домакини, които съ прѣкомѣрнитѣ си грижи да ни угодятъ ни поставяха просто въ стѣснение, при постоянно богато сложена трапеза въ дома имъ се извървяха голѣма часть отъ прилепскитѣ граждани, като всѣкой носѣше по нѣщо, било за ядене, било за пиене и искаше да се види и разговаря съ „българския консулъ“. И до като ставаха тия срещи, придадениятъ отъ каймакамина къмъ консула полицейски чиновникъ да му услужава, т. е. да го шпионира, въ нетрезво състояние лежеше въ съседната стая...

Открито заявявамъ, че ако бѣхме останали още нѣколко дена гости на Прилепъ, щѣхме да се разболѣемъ отъ нескончаемитѣ пищни гощавки на любезнитѣ му граждани. Нека добавя, обаче, че покрай гощавкитѣ се свърши и полезна работа. Посетихме манастиря Тресковецъ и се взе решение да се закрие откритото презъ 1898 г. сръбско училище, въ което сръбски агитатори, срещу щедри възнаграждения на известни крайно бедни семейства, бѣха примамили сравнително единъ малкъ брой деца. Мимоходомъ казано, сжществуването на това училище въ сжщностъ се търпѣше отъ българската община, която въ ония трудни времена не бѣше противъ използването на известни сръбски суми за временната издръжка на нѣколцина български сирачета или деца на сетни сиромаси. Азъ, обаче, искахъ да отнема този аргументъ на сръбската пропаганда, че въ Прилепъ имало сърби. Това решихъ да сторя толкозъ повече, че при посещението, което ми направи въ Битоля, връщайки се отъ Цариградъ за Лондонъ, лордъ Нютонъ, въ разговора си съ менъ ми обърна вниманието на този сръбски аргументъ. Следъ обясненията, що дадохъ на лорда, азъ му заявихъ, се скоро въпросното сръбско училище ще бжде затворено, което и стана. Това засили още повече лордъ Нютонъ въ убеждението му, че въ Македония нѣма сърби.

По този повод сръбският генерален консул въ Битоля, Станоевичъ съ сълзи на очи ме моли, въ присъствието на руския консулъ Калъ, да му не противодействувамъ, защото съ туй съмъ щѣлъ да му разбия кариерата.

Другъ въпросъ, който благополучно се разреши при ходенето ми въ Прилепъ, бѣ постигнатото помирение между нѣкои отъ членоветъ на организацията.

Като се завърнахъ въ Битоля, Хилми паша — комуто въ течение на единъ разговоръ предадохъ нѣкои отъ впечатления си отъ това мое пътуване — дяволито ми подхвърли, че следъ моята „разходка“ въ Прилепъ всичко тръгнало тамъ на добре...

ЦЕТИНА

Плутуването отъ Фиуме до Катаро не бѣ особено приятно, поради силно развълнуваното море. „Салона“ — тъй се казваше парахода ни — мжжки се бореше съ вълнитѣ. Благодарение само на голѣмата сржчностъ на капитана и на неговитѣ помошници, той не се удари о нѣкоя отъ многобройнитѣ подводни скали, съ които е осеяно далматинското крайбрѣжие.

Въ Катаро пристигнахме късно презъ нощъта и повечето отъ слѣзлитѣ на туй пристанище пасажери побързаха да се прибератъ, безъ да искатъ да турятъ нѣщо въ уста. Всички почти още страдаха отъ морска болестъ.

Останалъ самъ въ скромната стаичка, що можахъ да намѣря въ хотела, азъ продължавахъ да чувамъ още бучението на разсвирепѣлото море. Сякашъ бушуващата буря и проливниятъ есененъ дъждъ нѣмаха намѣрение да стихнатъ. Ни една звезда на мрачния небосклонъ, ни една каква-годе свѣтлинка върху не по-малко мрачната и развалнувана морска повърхностъ.

Когато късно на другия день се пробудихъ следъ тежъкъ, неспокоенъ сънь, бурята бѣше вече поослабнала, ала дъждътъ продължаваше да се излива. Непрогледна почти мъгла покриваше Катарскитѣ устия, както и отвеснитѣ

почти висини, които мияха тѣхнитѣ немирни води. И именно по тия висини сега трѣбваше да се изкачваме на пѣть за Цетина.

Впрегнатъ въ два нагледъ дрѣгливи, но иначе доста силни коне, фйтонътъ ме понесе по едно нескончаемо възходеще шосе, врѣзано зигзагообразно въ надвесената надъ морето планинска стена.

Следъ двучасово пѣтуване тебъ ти се струва, че си приблизително на сѣщото мѣсто. Тѣй многобройни сѣ криволицитѣ, по които бавно се движи напредъ теглениятъ сѣ мѣжа отъ запѣхтѣнитѣ коне фйтонъ. И когато надникнешъ, отъ която и да е точка на тоя своеобразенъ пѣть, ти виждашъ като на дланъ въ дълбокото подножие изминатитѣ извивки, разположени на етажи една върху друга. Отвесно почти подъ тебе се движатъ сѣ сѣщата бавностъ други фйтони и заморени пешеходци. Най-долу край брѣга е разположено градчето Катаро, гдето случайно изтѣрколениятъ отъ горе камъкъ пада за нѣколко мига.

Най-после ето ни на върха или по-добре на малкото голо плато Крѣстацъ, на източния край на което свѣнливо сякашъ между канаритѣ се гуши селцето Ниегошъ, люлката на династията Ниегошъ — Петровичъ.

Отминавайки това неприветливо историческо село, ние потѣнахме въ полумракъ и подъ проливенъ дѣждъ продължихме къмъ Цетина. Пѣтьтъ ни като огромна змия се из-

виваше между настръхналитѣ голи чуки, прилични на приказни чудовища при слабото лунно освѣтление, колчемъ дъждътъ попрестанѣше малко, за да рукне съ още по-голѣма сила. По едно време тѣй се стъмни, че едва различавахме на нѣколко крачки само предъ себе си слабо освѣтления отъ зацапанитѣ фенери на файтона кривулещъ пжтъ. Овитъ въ своята черна мушама, черногорецътъ не преставахе да шипа съ дългия си камшикъ запъхтѣнитѣ и измокрени до кости коне, чийто тропотъ се сливаше съ непрестанния шумъ на звънцитѣ имъ и съ упоритото плискане на дъжда по канаритѣ.

Свитъ въ дъното на колата съ тжга си мислѣхъ сега азъ за Македония, която едващо бѣхъ напустналъ, за да отида като дипломатически представителъ на България въ Черна Гора. Впивайки неволно погледъ въ околния мракъ, не зная защо току си повтаряхъ думитѣ: „Земя черногорска, земя ратоборска“ отъ популярната Вазова пѣсенъ. Тѣй унесенъ, при единъ отъ завоитѣ на пжтя, азъ съзрѣхъ въ далечината като въ море отъ гжсти мрачни облаци пазливо и на пресѣкулки да блещукатъ нѣкакви свѣтли точки. Още нѣколко минути и файтонътъ по-леко и по-бързо почна да се спуща надолу. „Ето Цетина“! — обади се радостно файтонджията и по навикъ удари конетѣ, които и безъ туй бѣха усилили вече хода.

Десетина минути по-късно азъ бѣхъ вече

въ прословутата черногорска столица, потънала въ непрогледна мъгла и обливана отъ косо падащия сега дъждъ.

Въ единствения по-сносенъ на времето хотелъ на газда Вуко ми бѣ дадена приветлива стая. Тукъ следъ лека вечеря прекарахъ останалата частъ отъ нощта въ дълбокъ приятенъ сънъ.

Когато се пробудихъ на утрото, азъ останахъ изненаданъ при вида на хубавото синьо небе и още по-хубавото слънце, чиито лъчи игриво се промъкваха презъ прозореца въ стаята ми. Облѣкохъ се на бърза ржка и въ весело настроение се озовахъ на улицата предъ хотела, гдето вече на групи млади и стари черногорци водѣха оживени разговори върху нуждитѣ на всѣкидневния животъ. Имаше и такива, които важно разискваха върху голѣмата европейска политика, върху баснословнитѣ американски богатства, често повтаряйки думитѣ милиони и милиарди...

Озърнахъ се на лѣво и на дѣсно и що да вида? — Азъ бѣхъ въ срѣдата на своеобразно селище — ни градъ ни село — състояще се отъ низки ала масивни каменни къщи, край идеално чисти пѣсъкливи улици и всичко туй окръжено отъ доста високи голи, на мѣста слабо залесени ридове, ярко освѣтени сега отъ утринното слънце. Като да се намирашъ въ дъното на нѣкакъвъ огроменъ камененъ котелъ.

Понеже бѣ още доста рано, тръгнахъ по

единствената по-широка улица минаваща край самия хотелъ. Не изминалъ още стотина-двесте крачки азъ се намѣрихъ извънъ столицата, предъ изпрѣченъ напреде ми ридъ, въ подножието на който свършваше и улицата, или по право го кажи пжтътъ. И тъкмо се питахъ на къде да завия, отъ дѣсно, по единъ отъ нѣколкото странични по-тѣсни пжтища, се зададе безъ шумъ малкъ фйтонъ съ гумени колелета и безъ капра, тегленъ отъ едно конче, което караше възстаръ, но бодъръ още черногорецъ, до когото седѣше стройна красива жена въ национална носия. Въ тая двойка лесно можахъ да позная князь Никита и княгиня Милена, тъй като току-що бѣхъ разгледалъ последнитѣ имъ портрети въ гостилницата на хотела. Отстранихъ се да сторя пжтъ на фйтона и леко се поклонихъ на княжеската девойка.

Отговаряйки любезно на поздрава ми съ кимване на глава, князь Никита изпитателно ме изгледа и, както продължаваше да кара, размѣни нѣколко думи съ княгинята.

Единъ часъ нѣщо по-късно, едва що се бѣхъ завърналъ въ хотела отъ нашата легация — гдето бѣхъ наминалъ да посетя Д. Ризова, когото трѣбваше да замѣстя въ Черна Гора — при менъ се яви единъ отъ дворцовитѣ офицери да ми съобщи, че „Господарьтъ“ ме канѣлъ на завтракъ „безъ всѣкакви церемонии“.

Точно въ 12 часа, както си бѣхъ облѣченъ въ обикновенъ ежедневенъ костюмъ, азъ се

запжихъ за двореца, далечъ на стотина крачки отъ хотела.

Присрещнатъ на входната врата отъ сщия офицеръ, азъ се изкачихъ по низка стълба и се намѣрихъ въ малъкъ, но съ вкусъ мебелиранъ салонъ. Въ сщия мигъ ето и князь Никита, който съ засмѣно лице ми подаде ржка съ думитѣ:

„Поканихъ ви, за да се запознаемъ и да обѣдваме заедно. Преди да сте ми предали още вашитѣ акредитивни писма, азъ поискахъ да се видимъ и да ви поздравя съ добро пристигане въ бедната моя страна.“

Съ сщцата любезность той ме представи на едва що влѣзлата княгиня, наричайки я „моята госпожа“.

На дежьонето присѣтствуваха още престолонаследникътъ князь Данило съ княгиня Милица, княгинитѣ Ксения и Вѣра, князь Мирко, дъщерята на кралъ Петра — княгиня Елена, която отъ нѣколко дена гостуваше на дѣда си, и Д. Ризовъ съ госпожата си. На трапезата азъ бѣхъ заелъ мѣсто въ дѣсно отъ княгиня Милена, имайки отъ дѣсната си страна княгиня Елена¹⁾.

1) Тая подробность споменавамъ, защото тя ми послужи за нѣщо впоследствие. Когато година и половина по-късно въ сръбската Скупщина депутатътъ Агатоничъ — синъ на българина попъ Агатона отъ Нишъ — бѣ упрѣкналъ Пашича, че билъ далъ агреманъ за назначението ми като дипломатически представителъ въ Бѣлградъ, наричайки ме „србождер“ и интелектуаленъ

Въ време на заавтрака князь Никита край друго ме запитва за първиф ми впечатления отъ Черна Гора. „Да, казваше той, колкото е храбъръ и добродушенъ нашиятъ народъ, дваждъ повече е сиромашки той, защото земята ни е бѣдна, бидейки въ по-голѣмата си часть камениста, безплодна. Простолудието у насъ разправя, продължи той, че когато Господъ Богъ се заловилъ да твори грѣшната земя, изтървалъ ужъ отъ небето най-голѣмитъ си камъни, които се разпилѣли по нашата земя, та образували днешнитъ канари и недостъпни чуки. Ще имате случай да видите какви усилия трѣбва да полага нашиятъ селянинъ, за да разработи край скромната си хижа нѣколко десетки метра камениста почва, за да си посѣе малко картофи“.

Мимоходомъ казано, азъ наистина не веднѣждъ имахъ отсетне случай да наблюдавамъ отъ близо черногорския селянинъ, но се увѣрихъ че и той, като гражданинътъ, предпочита да седи

убиецъ на мнозина „српски прваци“ въ Македония, понеже съмъ билъ снабдилъ съ оржие една българска чета да избие тия „српски прваци“, азъ протестирайки заявихъ на първия срѣбски министъръ, че именно по онова време, презъ което ми се приписваше въпросното злодеяние, не само че не съмъ билъ въ Македония, но съмъ се намиралъ въ Черна Гора едновременно съ княгиня Елена, която при дадената ми отъ нея день по-рано ауденция, сама ми бѣ наумила туй обстоятелство.

Тѣй Агатоновичъ получи падащето му се въ случая изобличение.

съ часове въ механата да пие и да разправя за голѣмитѣ свѣтовни проблеми. Стане ли дума за работа — не можешъ го намѣри. Най-много ще си предложи услугитѣ да „надзирава“.

Продължавайки на темата за черногорската сиромашия, князь Никита тенденциозно додаде: „Нека не ви се зловиди ако подчертая, че освенъ Русия — Богъ да я благослови — никоя отъ другитѣ славянски страни не е помислила нѣкога да ни помогне съ нѣщо...“

Понеже Ризовъ не бѣ предалъ още отзователнитѣ си писма, останахме съгласни да вржча азъ моитѣ акредитиви, следъ като се завърна отъ България, за гдето наскоро заминахъ да прибера семейството си.

* * *

Въ началото на октомврий 1905 г. отново бѣхъ въ Цетина, и на 9 с. м. трѣбваше да изпълня горната формалность.

Макаръ и представителъ на единъ васаленъ владетель, какъвто бѣ тогава нашиятъ князь Фердинандъ, князь Никита, за да подчертае особеното си приятелство къмъ България, пожела щото нейниятъ представителъ да бжде приетъ на тържествена аудиенция съ всички почести, полагащи се на представителитѣ на независимитѣ държави. За целта азъ бѣхъ откаранъ въ двореца съ кола впрегната à la d'Amont и ескортирана отъ конната на Негово Височество князь Никита гвардия.

Причаканъ по установения редъ подъ звуковетъ на Шуми Марица предъ парадния входъ на двореца, азъ тутакси бѣхъ въведенъ отъ дворцовия маршалъ въ тронната зала. Тукъ бѣ вече князь Никита въ разкошно национално облѣкло, на което блещѣха най-високитѣ български ордени обсипани съ брилянти. Обкръженъ бѣ отъ князетѣ Данило и Мирко, министра на външнитѣ работи войвода Гавро и висшитѣ военни и граждански придворни сановници — до единъ комично сериозни и обкичени съ толкозъ много и разнообразни декорации, че изглеждаха на коледни дръвчета.

Всичко туй бѣ много театрално и предизвикваше смѣхъ.

Следъ размѣната на обичайнитѣ банални речи — на български и сръбски, въ които се изказваха горещи взаимни благопожелания „за доблестнитѣ владѣтели на дветѣ славянски страни, тъй тѣсно свързани съ неразривни кръвни връзки; за благоденствието и всестранното преуспѣване на черногорския и българския народи; за щастливото осъществяване на тѣхнитѣ легитимни въждедения и идеали; за храбритѣ имъ армии“ и пр. и пр., князь Никита усмихнато ми подаде ржка и като ме приветствува съ добре дошелъ, покани ме въ съседната стая. Тамъ бѣха княгина Милена, дъщеритѣ ѝ Вѣра и Ксения и престонаследницата Милица — всички сжщо въ народни

пъстри костюми. Подиръ етикетнитѣ поздравления бѣ поднесено сладко и кафе и поприказвахме за туй — онуй, до като доде време съ сжщия строгъ пакъ церемониялъ да се завърна обратно въ легацията. Разбира се, и сега по пжтя се тълпѣше любопитенъ народъ, викайки до пресипване: да живѣе България! да живѣе Черна Гора! да живѣятъ тѣхнитѣ владѣтели!

Все споредъ протокола вечерята, въ честь на българския представителъ, бѣ дадено дине гала въ двореца.

Наредъ съ злато обшититѣ великолепни национални костюми на министри, държавни съветници и великодостоиници — всички съ нераздѣлния револверъ на поясъ и отрупани съ всевъзможни ордени, много отъ които украсени съ безценни камъни — въ очи се хвърляше и необикновения блѣсъкъ на обстановката. Тукъ не липсваха ни скжпи килими, ни ценни картини и вази, ни издържани по стилъ и вкусъ мебели. Имаше много предмети напомващи и Русия, и Франция, и Англия, и Италия, и Австрия, и Турция, и Германия, кажи го ти съ една дума — почти всички голѣми и малки европейски държави. Това ясно сочеше произдѣтъ на всѣкой отъ тѣзи предмети...

Богата бѣ и сложената трапеза. Всички сждове и прибори бѣха отъ злато, сребро и най-чистъ порцеланъ и фаянсъ. Съ фината бохемска стъклария съперничеше прочутата френ-

ска бакара край чудно красивия севръ. Образцова бѣ и многобройната прислуга.

Изобщо цѣлата вътрешностъ на двореца силно контрастираше съ неговата прекомѣрно проста външностъ. Погледнатъ отъ вънъ той приличаше на обикновенъ провинцияленъ хотелъ, лишенъ и отъ най-малка украса. Простиятъ народъ не биваше да знае вътрешния разкошъ на княжеското жилище.

Подиръ пицната вечеря, на която сервиранитѣ подбрани ястия и стари френски и рейнски вина можаха да задоволятъ и най-изтънчения вкусъ, при особено добро разположение князь Никита се оттегли въ съседния фюмоаръ, гдето бѣхъ поканенъ и азъ на кафе и ликьори. Поканени бѣха сжщо и министритѣ, държавнитѣ съветници и нѣкои отъ войводитѣ и другитѣ великодостойници, съ които князътъ искаше лично да ме запознае. Всички изглеждаха горди, самодоволни,

„Попе! — обърна се княза къмъ единъ грамаденъ черногорецъ, който въпрѣки дълбоката си старостъ, правѣше впечатление съ стройната си и сравнително добре запазена още снага. — Ела тука попе, повтори князътъ, да се запознаешъ съ новия български посланикъ при нашия дворъ“.

И, обръщайки се къмъ мене, добави: „Ето, това е той стариятъ войвода Пламенацъ, прочутъ юнакъ и мой четиридесетъ годишенъ министъръ на войната. По старъ навикъ го нари-

чамъ азъ попе, защото той аслж е попъ. Произведохъ го войвода, а следъ туй го назначихъ и за воененъ министъръ, следъ едно кръвопролитно сражение въ старо време противъ турцитъ, въ което той прояви небивала храбростъ и получи повече отъ двадесетъ рани. После съмъ го мъкналь съ себе си кжде не? И въ Русия при императори и велики князе и въ Австрия при Францъ Йосифа и Калноки и въ Германия по време на Бисмарка. А ргорос. Когато го представихъ на Бисмарка, последниятъ му отпрати думата на нѣмски и френски, но понеже войводата не знае тия два езика, задоволи се само да свие рамене и да промълви, безъ да му мигне окото, думата ни чего. Тогава, предполагайки че владѣе руски, канцлерътъ му заговори на този езикъ, но ето че и тукъ войводата се намѣри на тѣсно, защото и руски не знаеше повече отъ ни чего. За да го извадя отъ това неловко положение, стана нужда да се намѣся като преводачъ, влагайки въ устата на войводата думи, които той и не дозираше. . .“

До като князь Никита ми разказваше съ свойственото му красноречие тия весели спомени отъ одавнашното минало, стариятъ войвода спокойно пушеше своята лула и усмихнато ме гледаше съ добродушнитъ си полуугаснали очи...

Вечерята при отлично настроение продължи късно презъ нощта въ разкази на разни донѣкжде измислени анегдоти, и опознаване съ многобройнитъ войводи и сердари...

ФЕВЗИ ПАША

Презъ 1905 г. доайенътъ на дипломатическото тѣло въ Цетина бѣше Февзи паша. Следъ като Абдулъ Хамидъ бѣ заграбилъ обширнитѣ му имоти въ Мала-Азия, изпратилъ го бѣ за утешение най-напредъ въ Петербургъ като воененъ аташе, а на скоро отъ тамъ го бѣ назначилъ за свой извънреденъ пратеникъ и пълномощенъ министъръ при Цетинския дворъ. Когато азъ се запознахъ съ пашата, той бѣ прекаралъ въ Черна Гора вече 17 години, познаваше мало и голѣмо и се ползуваше съ името на добродушенъ човѣкъ и удобенъ представителъ на тогавашната турска империя. Недовоенъ на първо време отъ сждбата си, пашата се бѣ помирилъ въ последствие съ нея. При все туй той съ тжга си спомваше за миналото, съ изключение на единъ инцидентъ, който станалъ и причина да напусне Петербургъ, гдето тѣй добре се чувствувалъ. Споредъ както той самъ ми разправи, веднажъ, въ единъ отъ голѣмитѣ Петербургски ресторанти, му поднесли синъ патладжанъ, приготвенъ съ шоколадъ! Това тѣй силно го възмутило, че направилъ цѣлъ скандалъ, следъ което трѣбвало да напусне за винаги руската столица.

Както казахъ, едва ли въ Черна Гора имаше човѣкъ, когото Февзи паша да не познаваше. Съ течение на времето той бѣ кръстосалъ страната на длъжъ и ширъ, научилъ бѣ езика и познаваше черногорцитѣ на прѣсти. Войводи и сердари бѣха негови редовни гости, а самиятъ князь Никита минаваше за неговъ личенъ приятель. Разбира се, това приятелство се подхранваше отъ честитѣ услуги, които пашата правѣше на черногорския владѣтель. Най-честотия услуги се изразяваха въ различни султански подаръци, отъ които и пашата мълкомъ получаваше своя дѣлъ. Кога станахме по-близки, единъ день той ми разправи следния интересенъ случай, характеренъ и за него и за Никита: „Когато презъ 1904 година се получи известието, че вашиятъ князь се готви да посети черногорския дворъ, видѣхъ че ми се усмихва щастieto. Останалъ отдавна безъ заплата и забравенъ отъ Султана, азъ бѣхъ принуденъ да живѣя най-скромно, безъ да мога да поправа и отъ малко-малко легационното помѣщение, въ чиито стаи водата не капѣше, а течеше презъ време на проливнитѣ черногорски дъждове. Сега ми се представи сгодния случай да поправа и моето положение и жилището си. Щомъ научихъ за предстоящото посещение на вашия князь, веднага телеграфирахъ въ Илдъза, че е необходимо да ми се изпратятъ нуждитѣ суми за поправка на помѣщението, мебелитѣ, а така сжщо и за посрѣщане на разноскитѣ за

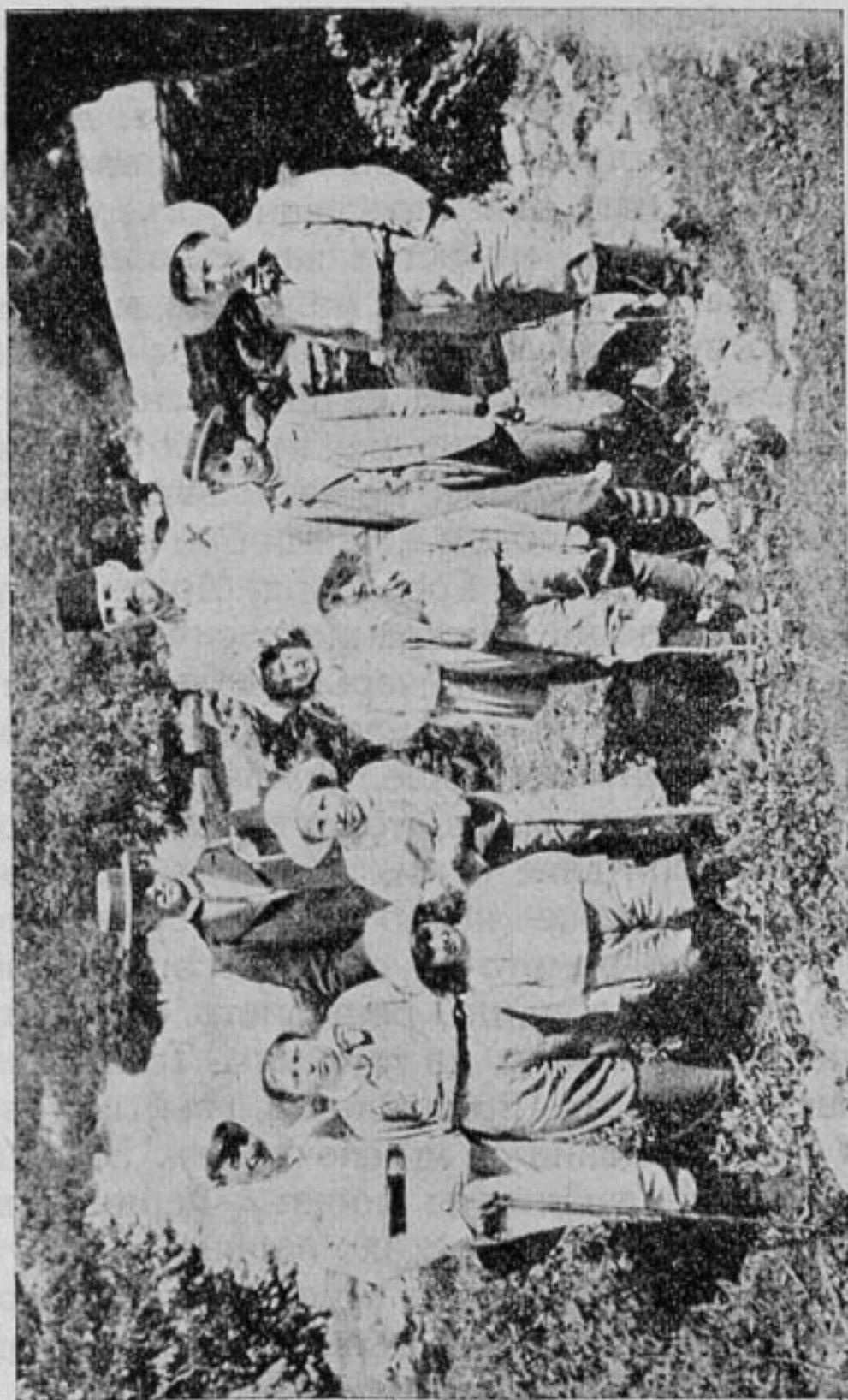

обѣда, който трѣбваше да дамъ на вашия владѣтель като васалъ на Султана. Както и очаквахъ, това срѣдство помогна. Негово Величество, моятъ господарь, който, между насъ казано, не пропуска случая да прибира чуждото — е особено щедъръ, когато трѣбва да покаже своето голѣмство. Въ случая, той бе дваждъ по-щедъръ, тъй като трѣбваше да се подчертае суверенството. Не се мина много отъ подаването на моята телеграма и азъ получихъ повече отъ очакваното...

Посещението на вашия князь бѣ особено блѣскаво, толкозъ повече че той раздаде безброй малки и голѣми ордени. Полученитѣ, или по право изпросенитѣ такива отъ Никита за членовѣтъ на семейството му и за нѣкои отъ войводитѣ, бѣха украсени съ брилянти. Най-високия вашъ орденъ получихъ и азъ. И се гордѣя съ него. Гордѣя се и съ туй, че князь Фердинандъ не само удостои нашата легация съ посещението си, но прие да бжде и мой гостъ. Благодарение на това посещение азъ можахъ да туря и нѣкоя пара на страна... Берекятъ версинъ.

Но не е само тозъ късметя, който ми донесе вашиятъ князь, продѣлжи Февзи паша. Не бѣше се минала година отъ неговото посещение, гледамъ единъ день особено раздвижване на дворцовитѣ хора. Едни отъ тѣхъ сновѣха между министерството и двореца, други нѣщо си шепнѣха, а множество перияници¹⁾ мѣкнѣха разни

¹⁾ Тѣй се наричаха въ Черна Гора гвардейцитѣ.

X Февзи паша

чанти и куфари почти подъ прозорцитѣ ми. Явно бѣ, че нѣщо се приготвява. Отъ опитъ вече знаехъ, че винаги тѣзи ходения и дохаждания предшествуваха задграничнитѣ пжтувания на князь Никита. Заинтересуванъ въ случая, обърнахъ се къмъ министра на външнитѣ работи — войвода Гавро, съ молба да ми каже какво се готви. Любопитството ми, обаче, не бѣ удовлетворено. Войводата се задоволи само да ми каже, че действително се касаело до нѣкакво княжево пжтуване, но че повече отъ туй не можелъ да ми обади. „Най-добре е, добави той, обърнете се къмъ Господаря. Може би той самъ да ви съобщи намѣренията си“.

Сжщиятъ день привечерь азъ бѣхъ приетъ отъ князь Никита, комуто направо зададохъ въпроса, що ме интересуваше. Впилъ хитро-лукавия си погледъ въ менъ, той отначало поиска да отклони запитването ми, но следъ повторна молба да ми каже какво възнамѣрява, той сложи ржка на рамото ми съ думитѣ: „Никому другиму не бихъ обадилъ решението си, но отъ тебе, паша, не искамъ да го скрия. Това ми налага както старото приятелство, тѣй и довѣрието, което отдавна си ми спечелилъ. Знаешъ, че дължа една визита на князь Фердинанда. Ще бжде много неучтиво ако наруша тази тѣй елементарна международна етикеция. Приготовленията ми сж почти привършени и тия дни възнамѣрявамъ да отпжтувамъ“.

Тая новина ме попари. Съ прехапани устни

азъ се втренчихъ въ княза докато си поема дъха. Не щѣше и дума, че едно негово посещение въ София е пропастъ за мене. Никога Султанътъ нѣмаше да ми прости, че не съмъ можалъ да осуета една визита, която, ни повече ни по-малко, се би изтълкувала като едно признаване независимостта на българския васаленъ князь. При това положение не ми оставаше освенъ да ударя на молба предъ князь Никита да се откаже отъ намѣрението си. Съ брутална откровеностъ му заявихъ, че неговото отиване въ България би ми коствувало не само поста, но може би и нѣщо повече. Изпърво твърдѣ въ решението си, подновенитѣ ми настоячиви молби като да го разколебаха. Игривото му лице отъ сериозно лека-полека доби състрадателенъ видъ. Следъ извѣстно мълчание той продума: „Искашъ ми паша нѣщо невъзможно. Искашъ да манкирамъ на единъ свой дългъ. Отъ друга страна ме поставяшъ въ доста трудно положение като ми казвашъ, какво би ти струвало моето посещение. Молбата ти ме изненада и смути. У менъ се бори чувството на дългъ съ приятелското съчувствие. Остави ме да си помисля. Белкимъ утре мога ти да единъ по-успокоителенъ отговоръ“.

Облекченъ и обнадежденъ, азъ се поклонихъ на княза и се прибрахъ въ легацията. Нощта ми се видѣ особено дълга и начеващиятъ день още по-дългъ, когато къмъ 10 часа преди обѣдъ, единъ отъ свитата дойде да ми

обади, че князь Никита искалъ веднага да ми говори. Щомъ прекрачихъ прага на „оджаклията“,¹⁾ той ме посрещна съ полусериозно, полузасмѣно лице. „Викахъ те да ти съобщя, че подиръ дълги размишления презъ изтеклата нощ, решихъ да жертвувамъ дълга предъ приятелството. Искамъ да ти докажа колко ми сж скжпи твоитѣ лични интереси. Отъ пжтуването си въ София се отказвамъ. Има, обаче, другъ единъ въпросъ, по който трѣбва да си поговоримъ съвсемъ искрено — като добри приятели. Излишно е да ти разправямъ, че пригответленията ми за изоставеното посещение ми струватъ доста много. Сега трѣбва да се намѣри начинъ, щото ако не всичко похарчено, то поне частъ отъ него да си дойде на мѣстото“.

Зарадванъ отъ душа, азъ отговорихъ съ единствената дума „разбрахъ“ и сбогувайки се, напуснахъ двореца. Щомъ се завърнахъ въ легацията първата ми работа бѣ да телеграфирамъ въ Илдъза, че съмъ успѣлъ да осуетя посещението на черногорския владѣтель въ София, но че князь Никита ми даде да разбере, какво трѣбва да му се платятъ направенитѣ разноси по проектираното пжтуване. За цельта поискахъ 6,000 — турски лири.

1) Обичната голѣма стая на князь Никита, намираща се въ първия етажъ на двореца му въ Цетина, снабдена съ грамадно старовремено огнище и прилична на арсеналъ, поради натрупанитѣ въ нея всевъзможни оржжия.

Въпросната сума ми бѣ приведена своевременно. Отъ нея лично азъ дадохъ на князь Никита по-голѣмата часть, а другата остана за менъ. Пакъ берекятъ версинъ. Покрай князь Никита се възползувахъ и азъ. Всичкото, обаче, се дължи на вашия князь, Господъ да го поживи, защото ако не бѣше неговата визита въ Черна Гора, нѣмаше да има никакви лири...

Шестъ месеца следъ тая царска сдѣлка, гледамъ пакъ да се мъкнатъ куфари край прозорцитѣ ми. Сжщото раздвижване като по-рано на площада край двореца и министерството. Този пжтъ, обаче, азъ се направихъ, че не виждамъ нищо, увѣренъ, че за никаква сериозна визита не се и мисли. Следъ двудневно мълчание отъ моя страна, при менъ се яви главниятъ секретаръ на външното министерство и сънамигване ме запита дали нѣщо необикновено не ми е привлѣкло вниманието. На отрицателния ми отговоръ той взе видъ на човѣкъ, който съобщава нѣкоя особено голѣма тайна и ми каза почти на ухо, че князь Никита пакъ се готвѣлъ за София...

Херъ гюнъ байрамъ олмасъ, помислихъ си азъ, толкозъ повече, че този пжтъ шейретликътъ можеше да не мине вече предъ Султана и азъ да си изпатя. За туй накжсо казахъ на пратеника, че се чувствувамъ лишенъ отъ дързостта да се меся въ работитѣ на неговия Господаръ.

Отъ този моментъ ихтибарътъ ми предъ осбата на князь Никита падна до нула“.

ЕДИНЪ НЕОБИКНОВЕНЪ РУСКИ ПОДАРЪКЪ

Често презъ зимата на 1905 година князь Никита ме канѣше на разговори въ своя дворець. Седнали срещу голѣмия огънь въ обичната му „оджаклия“, той ми разправяше разни епизоди отъ живота си: за активното участие, което е взелъ въ Херцеговинското възстание; за многобройнитѣ си сражения срещу турцитѣ; за връзкитѣ си съ разни европейски короновани глави и държавници; за срещитѣ си съ графъ Калноки, коумо безъ забикалки билъ казалъ, че славянството е опасна кость за австрийското гърло, и пр. и пр. Ала съ най-голѣмо увлѣчение той ми разказваше за отношенията си съ Русия и особено за близостта си съ Александъръ III, който отъ своя страна го смѣталъ за най-добъръ свой приятель. При едно добро настроение въ една отъ тия вечерни беседи, следъ като полушеговито, полусериозно упрѣкна българския народъ въ непризнателностъ, тъй като никой отъ нашитѣ държавници не си спомнялъ за услугитѣ, които той ни направилъ съ подигането на Херцеговинското възстание — като начало и потикъ къмъ освободителната война — той продължи: „Вие виждате колко е бедна Черна Гора, виж-

дате какъвъ голѣмъ трудъ трѣбва да полага всѣки мой поданикъ, за да изкопае между канаритѣ нѣколко метра мѣсто, гдето да посади своитѣ картофи и зеле. Но ако материално моятъ народъ е беденъ, духовно той е богатъ. Той има добродетели, на които могатъ да позавидятъ и най-напредналитѣ народи. Нашата история е пълна съ подвизи, които удивляватъ свѣта. Съ право ние се гордѣемъ съ нашето минало, убедени, че когато му доде редътъ, съ нищо нѣма да покрусимъ паметъта на славнитѣ си прадѣди. Малко сме наистина, но въ своитѣ недостѣпни скали, тѣй добре възпѣти отъ вашия народенъ поетъ Иванъ Вазовъ, ние сме велика сила.

Но вие българитѣ, — за братята сърби да не говоримъ, — сѣтихте ли се нѣкога за нашитѣ неволи? Намѣри ли се у васъ човѣкъ, който да предложи, ако не друго, то поне единъ чифликъ да се даде като „поклонъ“ на стария Никита? Не — разбира се. Нѣщо повече. Въ времето на единъ отъ вашитѣ предшественици, С. Константиновичъ, поискахъ отъ кабинета Стоиловъ взаимнообразно единъ милионъ лева, като бѣхъ готовъ да заложа монопола отъ солъта на Черна Гора, но вмѣсто пари — получихъ отказъ. Това ме много наскърби“.

На възражението ми, че и ние не сме нито голѣма, нито богата страна, та следователно не ни е възможно да даваме материаленъ изразъ на благодарността си, князь Никита отговори,

че колкото и да сме се правили на малки, по отношение на 300-хилядна Черна Гора, България била не само богата, но и много голѣма държава. И следъ една въздишка прибави: „Добъръ е Господъ, до като има Русия ние не сме малки. Ето защо, като ме питатъ какво население има Черна Гора, азъ винаги отговарямъ: 150 милиона и 300,000 души заедно съ руситѣ. Благодарение на щедростъта на великия руски народъ, на неговия царъ батюшка особено, Черна Гора нѣма да загине. Не стига гдето отъ Русия ни се изпращатъ всевъзможни оржжия и други военни материали, отъ тамъ ние получаваме и брашно и консерви и платове за облѣкло и икони и какво ли не. Лично азъ и моето семейство сме отрупани съ богати дарове. При едно отъ посещенията ми на незабравимия нашъ благодетель, азъ бѣхъ изненаданъ съ единъ подарѣкъ, който надмина всичкитѣ ми очаквания. Въ своята милостъ императорътъ отиде до тамъ, че ми дари цѣлъ воененъ параходъ. Може би азъ неволно го доведохъ до тази мисълъ, като му казахъ, че имамъ една подарена отъ Султана яхта, но че неохотно обичамъ да се качвамъ на нея, защото винаги ми наумява нѣщо агарянско. Тѣй или иначе, въпросниятъ воененъ параходъ ми бѣ предложенъ съ такава настойчивостъ, че азъ се видѣхъ принуденъ да го приема.

Два месеца нѣщо следъ като бѣхъ се завърналъ въ Черна Гора, единъ день полу-

чавамъ известие отъ Петербургъ, че параходътъ билъ на пътъ и че скоро щѣлъ да пристигне въ нашето Антиварско пристанище. Дойде най-после и този день. Цѣла Черна Гора ликуваше. Азъ, челядъта ми, войводитѣ и всички великодостойници слѣзохме въ Антивари. Вържжени съ далекогледѣ, седнахме ние на морския брѣгъ и се вгледваме въ морето. По едно време една черна точка се появи на хоризонта. Лека полека точката нарастваше, до като следъ известно време взема очертанята на една лодка, сетне на параходче съ силно димещъ коминъ и най-после на голѣмъ параходъ, който бавно се приближаваше къмъ пристанищнитѣ води. А когато влѣзна въ пристанището, морето се развълнува и ние трѣбваше да правимъ усилия, за да схванемъ сега всичкитѣ размѣри на плаващето чудовище. Когато се качихме на него, кажи че не се изгубихме. То голѣмо ти казвамъ. Руска работа. Ония ми ти машини, ония салони, та дори и параклисъ вжтре. Явява се капитанътъ и почтително ми предава едно саморжчно писмо отъ императора. Пишеше ми край другото, че съмъ можалъ да задържа и капитанъ и екипажъ, до като моитѣ черногорци се понаучатъ сами да управляватъ парахода. Спогледахме се ние съ княгинята и войводитѣ, и разбрахме, че тая работа не е за насъ. Параходътъ бѣше много голѣмъ за нашата малка държава. Въ това се още повече увѣрихъ, когато трѣбваше моето правителство

да се нагърби вече съ издръжката на парахода, следъ като екипажа му бѣ изпилъ и изялъ всичко що носѣше отъ Русия. Тогава сѣдамъ единъ день и написвамъ на императора, че съмъ му крайно признателенъ за този тъй цененъ подаръкъ, но че го моля да си го вземе обратно, защото не съмъ въ положение да го издържамъ. И императорътъ съ едно чувство на деликатностъ, което никога нѣма да забравя, се съгласи на предложението ми съ условие, обаче, че въ замѣна ще получимъ въ пари равностойността на парахода. Поколебахъ се известно време, па току решихъ да не скърша хатъра на всесилния си приятел-покровителъ, но и до сега съжалявамъ за това. Знаете ли, че презъ японската война този параходъ потъна единъ отъ първитѣ при Цушима! Ако на времето не го бѣхъ върналъ, единъ руски парохъ по-малко щѣше да види дъното на дълбокитѣ японски води.

ЧЕРНОГОРСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Една отъ най-любимитѣ теми за разговоръ на князь Никита бѣ за „свѣтлото бждеще на южното славянство“. Въ действителность, обаче, той мислѣше главно, ако не и изключително, за себе си и за своята династия. Суетенъ и властолюбивъ, той, по думитѣ на Поанкаре, бѣ като Черна Гора богатъ на неизвестности и пълень съ пропасти.

Абсолютенъ господарь въ своята патриархална държавица, князь Никита я управляваше по собственото си разбиране. Административниятъ статутъ отъ 1879 г., осмочленниятъ държавенъ съветъ и кодексътъ отъ 1888 г., подобно на войводи и сердари, бѣха изключително въ неговитѣ услуги. Опрѣнъ на традиционната подкрепа на Русия и на фамилнитѣ си връзки съ руския и италиянски дворове, поради омжжването на дъщеритѣ си Милица, Стана (Анастасия) и Елена — първата за великия князь Петъръ Николаевичъ, втората за великия князь Николай Николаевичъ и третата за италиянския кралъ Викторъ Емануилъ, — както и на близостта си съ английското кралско семейство, покрай омжжването на дъщеря си Ана за князь Францъ Йосифъ Батенбергъ (братъ на бившия нашъ князь Александъръ

Батенбергъ), князь Никита мечтаеше за Велика Сърбия, ала за една Велика Сърбия подъ неговия скиптъръ. Съ огледъ на това си желание той развиваше непрекъснатата пропаганда въ всички сръбски и въобще славянски земи, като всъкакъ се стараше да компрометира предъ очитъ на славянството, главно на Русия и сръбството, сръбския тронъ, безразлично дали на него седеше единъ Обреновичъ или единъ Карагеоргиевичъ, макаръ кралъ Петъръ да бѣ жененъ за най-старата му дъщеря, княгиня Зорка.

На този неговъ съкровень копнежъ се дължеше и мисълта му да даде на народа си конституционно управление, като проява на „лично свободолубие.“

Единъ отъ свидетелитъ за това бѣ и пишещиятъ тия редове.

„Господарь васъ зове!“ — изговори по войнишки перияникътъ, като отвори вратата на столовата, и, безъ да чака отговоръ се оттегли.

Тъй като нашето легационно помѣщение отстоеше на нѣколко само крачки отъ двореца, следъ петъ минути азъ бѣхъ вече въ „оджаклията“.

По обичая си, особено презъ студентитъ зимни ноци, каквато бѣ именно сегашната, князь Никита, почти потъналъ въ широкото си кресло, се бѣ припекълъ на силно разпаления огънь въ огромното огнище.

На моето добъръ вечеръ, той усмихнато се обърна къмъ менъ съ покана да седна

по-близо до него. Следъ това, вземайки сериозенъ видъ — той бѣ роденъ артистъ въ туй отношение — започна:

„Викахъ те, бугарче, по една колкото важна, толкозъ и тайна за сега работа. Строго между насъ да си остане, подиръ зрѣло обсъждане азъ решихъ *motu proprio* да дамъ конституция на моя народъ. Ако царъ Николай ме изпревари, не искамъ азъ да бжда изпреваренъ и отъ турския Султанъ. Това би било срамно за мене — най-стария и най-свободолюбивия между славянскитѣ владѣтели. Жалко само, че земята ми е тѣй малка, та не мога да развия въ нея никаква алюра, т. е. не мога да проява всичкитѣ си дарби на владѣтель. Кажете, за Бога, право ли е, щото азъ да управлявамъ една тѣй бедна и малка държавица като Черна Гора, а моятъ съименникъ Николай II да стои на чело на една толкозъ необятна, богата и всемогъща империя, каквато е Русия? Не щѣше ли да е по-справедливо ролитѣ да бѣха размѣнени?

Но въпросътъ бѣ за конституцията. Да, за менъ този въпросъ има и друго важно значение. Стига сж експлоатирани въ Бѣлградъ съ моя „абсолютизъмъ“, безъ да държатъ смѣтка за тѣхния кървавъ конституционализъмъ. Въ историята на династията — Петровичъ Ниегошъ нѣма бисери като ония на Карагеоргевичитѣ и Обреновичитѣ. Тя не познава дати, като

13 юлий 1817 г.¹⁾, като юний 1866 г.²⁾, като 29 май 1903 г.³⁾ и пр. и пр. Подобни бисери сж чисто шумадийски специалитетъ. Лично менъ краль Миланъ искаше да погуби, като изпрати на времето свои хора да ме отровятъ. И само по едно чудо не успѣха да сипятъ отрова въ кафето ми“.

Възбуденъ при спомена за Бѣлградъ, князь Никита махна съ ржка, като да прогони нѣкаква голѣма досада и продѣлжи:

„Та искахъ да кажа, че желанието ми да стана и азъ конституционенъ монархъ е безвъзвратно и скоро трѣбва да го приведа въ изпълнение. Ето защо азъ се отнесохъ до единъ мой добъръ приятель въ Бѣлградъ да ми изпрати ей този проектъ за конституция.⁴⁾ Молбата ми сега къмъ тебе, бугарче, е да го вземешъ да го сравнишъ съ вашата конституция и следъ като си направишъ надлежнитѣ бележки, които ще сметешъ за умѣстни въ случая, да ми го върнешъ. Нѣма защо да ти казвамъ, че туй трѣбва да се запази въ най-

¹⁾ На тая дата бѣ убитъ отъ политическитѣ си противници въ с. Радованье (Смедеревско) князь Карагеорги Петровичъ.

²⁾ Убийството на князь Михайло Обреновичъ въ Кошутняка (въ околноститѣ на Бѣлградъ).

³⁾ Грозното убийство на краль Александъръ и Драга въ Бѣлградския конакъ.

⁴⁾ Имамъ основания да вѣрвамъ, че това бѣ професоръ отъ Бѣлградския университетъ Слободан Ивановић.

голѣма тайна. Никой освенъ тебе не бива да знае за това мое решение. Когато всичко бжде подробно проучено и одобрено, тогава ще направя на моитѣ храбри соколи и на цѣлия цивилизованъ свѣтъ една небивала изненада. Конституцията ще бжде тържествено обявена“.

Любопитенъ да видя къмъ какви аргументи още ще прибѣгне князь Никита въ подкрепа на решението си да става конституционенъ монархъ — нѣщо противно на автократическата му натура — предумишлено му казахъ, че ще се намѣрятъ вѣроятно хора да го упрѣкватъ, за гдето съ една тѣй коренна реформа ще стане причина да се затрие патриархалниятъ и тѣй симпатиченъ обликъ на Черна Гора. Едно конституционно управление безъ друго ще повлѣче подире си редъ други изменения не само отъ политически, но и отъ социаленъ характеръ. Старитѣ добри традиции и обичаи лека полека ще отстѣпятъ мѣсто на новитѣ вѣяния и разбирания, отъ които нищо добро не може да се очаква. Наредъ съ туй ще ослабне и религиозното чувство у народа.

Въ отговоръ на тия и тѣмъ подобни още мисли, князь Никита, следъ като приповтори безъ убеждение изброенитѣ по-горе свои аргументи, приближи се още повече до мене и съ тихъ конспиративенъ гласъ добави:

„Слушай, бугарче, твоитѣ сжждения сж вѣрни. Тѣй мисля въ сжщностъ и азъ, но нали ти казахъ, че не искамъ за нищо на свѣта да

остана надире отъ царь Николая, а утре, може би, и отъ Абдулъ Хамида? Какво ще помисли свѣтътъ за мене? Пъкъ вѣнъ отъ туй трѣбва да обезоржжа, както казахме, и бѣлградскитѣ демагози и интриганти. Но ти си гледай работата. Въ края на краищата азъ давамъ, азъ вземамъ. Ако видя, че не върви, какво ми струва да си оттегля конституцията? Пъкъ въ действителность и при конституционно управление ще я караме по старому“.

Това като каза, князь Никита ми подаде проекта съ молба да му го върна, ако е възможно още на другия день съ съответнитѣ бележки. На сбогуване той отново ми науми, че всичко трѣбва да се пази въ абсолютна тайна.

* * *

На утрото, тъкмо бѣхъ седналъ да прелиствамъ нашата конституция и да сравнявамъ членоветѣ ѝ съ въпросния проектъ, въ легацията дойде френскиятъ пълномощенъ министъръ контъ дьо Серсей да ме кани на разходка.

На забележката ми, че имамъ да привърша нѣкаква работа, моятъ гостъ се наведе надъ писмената ми маса и смѣйки се дяволито, ме запита да не би да правя нѣкакви сравнителни проучвания на конституционни текстове . . . И виждайки моето недоумение, добави:

„Значи, не съмъ билъ само азъ. Тая стара лисица и съ други разиграва сжщата комедия. Я ставайте да излѣземъ. Не е чудно и други

отъ колегитѣ да сж посветени въ голѣмата тайна“.

Половинъ часъ по-късно всички почти чужди представители се превивахме отъ неудържимъ смѣхъ. Всѣкой отъ насъ бѣ получилъ по единъ екземпляръ отъ проекта на князь Никита съ молба да го проучи и върне съ необходимитѣ коментарии.

„Щомъ е тъй, предложи французинътъ, нека и ние се пошегуваме съ князь Никита. Нека всѣкой отъ насъ си направи бележкитѣ тъй, че въ края на краищата той да види прерогативитѣ си ограничени въ най-голѣмъ размѣръ“.

Това и сторихме. Докато единъ му стесни правата за смѣтка на народното представителство, другъ му намали до минимумъ апанажа — а той отъ къмъ парата бѣ особено чувствителенъ — трети изхвърли апанажитѣ на останалитѣ членове отъ княжеското семейство и пр. и пр.

Разбира се, този фарсъ не се хареса на князь Никита. При първа среща още всѣкой отъ насъ поотдѣлно бѣ удостоенъ съ упрѣка, че искалъ да насажда краенъ радикализъмъ въ Черна Гора

На 18 октомврий 1905 г. той обяви тържествено на своя народъ желанието си да дари на страната конституция. На 14 ноемврий с. г. бѣха избрани 62 депутати, а на 3 декемврий въ Цетина се събра Скупщината. На

6 декемврий (св. Никола) князь Никита положи клетва въ конституцията.

Фактически той си оставаше абсолютенъ монархъ. Особено неограничени си оставаха неговитѣ права по отношение на бюджета. Вотътъ на последния отъ страна на Скупщината бѣ илюзоренъ; князътъ си запазваше правото да разтуря Скупщината, ако тя не гласуваше бюджета, тъй както той го искаше. Този случай се представи не следъ много; презъ 1907 г. той разгони Скупщината, защото се бѣ осмѣлила да иска контролъ върху общественитѣ разходи.

ЧЕРНА ГОРА СЕ СНАБДЯВА СЪ АРТИЛЕРИЯ

Презъ пролѣтѣта на 1906 год. единъ день, следъ вечеря, бѣхъ поканенъ на кафе отъ князь Никита. Понеже подобни покани не бѣха рѣдкость, по желанието на княза азъ винаги трѣбваше да се явявамъ въ двореца въ обикновено облѣкло. Не влѣзълъ още въ „оджаклията“, князь Никита ме посрещна съ думитѣ: „Викахъ те, бугарче, по една работа, която живо ме интересува и по която искамъ твоео съдействие. Голѣмата търговска къща Х въ Генуа ми предлага за 1,300,000 фр. 112 далнобойни орждия, които е купила отъ италианското министерство на морината. Тия орждия сж снети отъ стари военни параходи и помнатото министерство ги е продало като негодни вече. Въ действителность орждията сж добре запазени и съ малки поправки могатъ да бждатъ чудесно използувани за брѣгова охрана. Изкарани на върха Ловченъ, тѣ могатъ да държатъ въ респектъ всѣка австрийска морска единица, що би се опитала да припари въ Катарскитѣ устия. За да се изкачатъ, обаче, на моя Ловченъ, тѣзи орждия трѣбва да дойдатъ въ Черна Гора, а за да дойдатъ трѣбва да се купятъ. Но пари нѣма. Наистина, азъ бихъ мо-

гълъ и въ този случай да се отнеса до моя приятел руския императоръ, но, право да си кажа, стѣснявамъ се. Той, както и цѣла Русия, тѣй много ми сж помагали и помагатъ, било съ парични срѣдства, било съ разни военни материали, брашно, съестни продукти и пр., щото не виждамъ какъ да се обърна пакъ направо къмъ Петербургъ за помощъ.

Но понеже случаятъ е тѣй благоприятенъ, решихъ да прибѣгна къмъ твоята услужливостъ. Ти си въ отлични приятелски връзки съ полковникъ Потаповъ. Не можешъ ли по нѣкакъвъ начинъ му внуши той самъ да ми отвори дума за въпроснитѣ орждия? Разбира се, ти подъ секретъ ще го туришъ въ течение на това, което знаешъ вече, но безъ да му обаждашъ какво сме говорили помежду си. Нека той мисли, че си посветенъ въ работата отъ италиянския представителъ маркизъ Кузани.

На другия день още азъ се видѣхъ съ полковникъ Потаповъ — руския воененъ аташе въ Цетина — комуто безъ забикалки разправихъ за разговора си съ князь Никита и за мисията, съ която бѣхъ натоваренъ отъ него. Както при други случаи, тѣй и сега хитруванията на княза не направиха впечатление на Потапова. Той тѣй добре бѣ свикналъ съ маниеритѣ на черногорския владѣтель... Все пакъ, споредъ Потапова, случаятъ не билъ за изпускане, толкозъ повече, че Черна Гора действительно се

нуждаела отъ подобни орждия. „Щомъ особено работата е за около 500,000 рубли, ми каза той, азъ веднага ще телеграфирамъ въ Петербургъ съ мнение да се отпусне сумата.“

Тъй и стана. Две седмици следъ горнитѣ разговори паритѣ бѣха предадени тайно на князь Никита, а месецъ следъ туй 112-тѣ орждия пристигнаха въ Черна Гора. Изкарването имъ на върха Ловченъ бѣ цѣло събитие. По случая станаха голѣми маневри на казаната планина въ присѣтствието на княза, князетѣ Данило и Мирко, княгинитѣ Милена, Ксения и Вѣра, всички войводи, сердари и великодостоиници, дипломатическото тѣло и половината почти Черна Гора. Сочейки ми тържествуващъ обърнатитѣ къмъ Катарскитѣ устия топове, князь Никита ми каза: „Виждашъ ли ги? Двуглавиятъ австро-унгарски орелъ мжно би се решилъ да разпери криле надъ тия сини води. А като имашъ предъ видъ на какво сж способни и моитѣ дивни соколи, можешъ си представи съ какви славни вѣнци бихме обкичили нашитѣ чела, ако врагъ нѣкой се би решилъ да ни предизвика. Жално само, че земята ни е тѣй бедна и тѣй малка.

Минаха се месеци следъ нечуванитѣ черногорски тържества на върха Ловченъ. Разговарайки за тѣхъ единъ день, италянскиятъ пълномощенъ министъръ маркизъ Кузани ми каза смѣйки се презъ глава:

„Майсторска сдѣлка направи съ 112-тѣ орждия князь Никита. Знаете ли, че тѣ му бѣха подарени отъ италиянското правителство? Но понеже Италия, като съюзница на Австро-Унгария, не можеше да направи туй публично, измисли се кжщата X въ Генуа, която ги ужъ продаде на черногорското правителство“.

Тѣй въ Черна Гора се получиха 500,000 рубли отъ царска Русия за славянската кауза...

КНЯЗЪ НИКИТА ИСКА СЪЮЗЪ СЪ БЪЛГАРИЯ

По въпроса било говорено още когато князь Фердинандъ посети презъ 1904 г. князь Никита и когато между двамата владѣтели бѣха разменени голѣми любезности и увѣрения въ „вечно, неизмѣнно приятелство.“

Известно е, че това посещение стана на времето по внушение на руската дипломация, като отговоръ на настѣпилото между Австро-Унгария, Турция и Сърбия сближение, следъ като кралъ Александъръ, подъ угрозата на Виена, замѣсти русофилското правителство на Груича съ кабинета на д-ръ Владанъ Джорджевича и осуети постигнатото презъ 1897 г. споразумение за свободна търговия и пжтуване между България и Сърбия.

Лично менъ не веднажъ презъ 1905 и 1906 г. князь Никита говори за съюзъ между България и Черна Гора. Въ течение на единъ разговоръ на тая тема, воденъ въ неговата „оджаклия“ на 17 октомврий 1905 г., той между друго ми каза:

„Никога повече отъ сега не се е чувствувала по-повелително нуждата отъ едно сближение между България, Черна Гора и Сърбия. Това се диктува, както отъ условията, при ко-

ито се намиратъ нашитѣ народи, тѣй и отъ отговорноститѣ на тѣхнитѣ владѣтели къмъ бждещото. А като е дума за съглашение, трѣбва да разбираме съглашение искрено, поставено на солидни, трайни основи. Всички други споразумения сж плодъ или на мимолѣтни настроения, или на взаимна измама. Но нека прибѣрзамъ да кажа, че въ вашитѣ опити за споразумение съ сѣрбитѣ всѣкога вие сте били сравнително по-искренни. И азъ вѣрвамъ, че ако братята сѣрби биха могли да бждатъ по-скромни въ своитѣ претенции, нѣмаше да има особенни спѣнки да се постигне едно трайно споразумение“.

Въ сжщия разговоръ князь Никита ми разказа, какъ по време на коронацията на Николай II въ Петроградъ той билъ помоленъ отъ сѣрбскитѣ делегати да посрѣдничу между сѣрбското правителство и князь Фердинанда за очертаване „сферитѣ на влияние“ въ Македония, какъ той се „изсмѣлъ“ на туй тѣхно „нахално“ предложение, какъ предалъ това на князь Фердинанда и пр. и пр.

Връщайки се отново на въпроса за споразумение между тритѣ славянски дѣржави, князь Никита продѣлжи:

„Въ такъвъ случай ще представляваме една голѣма сила и ще дѣржимъ въ респектъ всички наши врагове. Тогава и Русия ще погледне на насъ съ друго око и нѣма да може да се бѣрка въ вжтрешнитѣ ни работи. Не се чудете

като ви казвамъ това. Азъ съмъ искренъ и убеденъ русофилъ, но не мога да разбера руската политика, когато тя се отразява зле върху нашитѣ интереси. А пъкъ тъй е вече отъ години насамъ. Русия нѣма дипломати. Вмѣсто да се погрижи за усилване на славянския елементъ на Балканския полуостровъ, тя отиде да я биятъ японцитѣ, а пъкъ тукъ предостави широко поле на австрийци и италиянци, до като нейнитѣ агенти се занимаватъ съ всяване раздори между славянскитѣ народи. Ето защо азъ съмъ за едно трайно споразумение. Но да взема инициативата азъ — съмнявамъ се въ успѣха на дѣлото, защото ще кажатъ: „Тая стара лисица сигурно пакъ крои нѣкои скрити планове“. А пъкъ азъ ви се заклевамъ въ кръста (при тия думи князь Никита съ театраленъ жестъ похвана кръста, що висѣще на шията му и се прекръсти), че съмъ готовъ да се самопожертвувамъ предъ общото благо, стига да видя осъщественъ тоя блѣнъ: браненето съ общи сили цѣлото пространство отъ Варна до Антивари“.

* * *

На 30 октомврий с. г. князь Никита отново ме покани на интименъ разговоръ. И сега той отвори дума пакъ за споразумение между тритѣ славянски държави на Балканския полуостровъ, като прибави този път и Гърция.

...„Колкото повече виждамъ, каза той, да се усилва у нашитѣ врагове стремежътъ да ни

разединяватъ, толкозъ повече се чувствувамъ проникнатъ отъ убеждението, че едно чисто-сърдечно споразумение между насъ е неминуемо. Оня день написахъ две писма: едното до вашия князь Фердинанда, другото до зетъ ми кралъ Петъръ. Размислихъ, обаче, и решихъ да ги не изпращамъ. Смѣтамъ, че ще бжде по-добре да се споразумѣя предварително съ вашия владѣтель, съ когото се разбираме. Додемъ ли веднажъ двама до известно решение, азъ се надѣвамъ да уредя въпроса и съ сръбския кралъ. Но по-целесъобразно за сега е той да не знае още нищо. После ще му се внуши, че инициативата е излѣзла отъ него. На първо време азъ мисля да размѣня известни възгледи съ вашия господарь, а следъ туй можемъ да си устроимъ една срѣща въ Ривиера. Въ такъвъ случай азъ ще отида до Римъ да обиколя дъщеря си и на връщане ще се отбия съ своята яхта въ Ривиера, гдето можемъ да се срещнемъ и тримата: вашиятъ князь, кралъ Петъръ и азъ. Сега ще почакамъ още два три дена да се завърне князь Мирко отъ Мариенбадъ и следъ като се осведомя за мислитѣ размѣнени между него и вашия владѣтель, отново ще ви поканя на разговоръ. Право да ви кажа, надеждата ми главно е въ князь Фердинанда; споразумѣемъ ли се веднажъ съ него, ще видите тогазъ какъ стариятъ Никита ще разговаря съ Бѣлградъ... Тогава и Турция ще погледне на насъ друго яче. Като прибавимъ къмъ

вашигъ 300,000 щика 200,000 сръбски и 50,000 — черногорски, ние ще изобразяваме такава сила, която ще пресъче апетита на всички наши неприятели. Тогава вѣрвамъ Турция първа да поиска споразумение съ насъ срѣщу условия, които ще ѝ наложимъ. А първото отъ тѣзи условия ще бжде автономията на Македония. Тогазъ и Европа нѣма да има защо да се меси въ работитѣ на Балканитѣ“.

По-нататкъ князь Никита тенденциозно ми заговори за князь Мирко, изтъквайки неговитѣ достоинства, като додаде полушеговито, че обичалъ да му предсказватъ господаруване ту надъ Албания, ту надъ Македония...

Произнасянето на последното име князь Никита придружи съ единъ изпитателенъ погледъ къмъ мене.

* * *

Нѣколко дена подиръ горнитѣ разговори, князь Никита ми вржчи едно писмо до нашия князь съ молба да замина да му го предамъ лично. Споредъ както ми каза, въ това свое писмо той излагалъ на князь Фердинанда съображенията си за сключването на единъ съюзъ между България, Сърбия и Черна Гора, и му предлагалъ да се срещнатъ.

Телеграфирахъ за възложената ми мисия и по нареждане отъ правителството заминахъ за София, гдето князътъ току-що се бѣ завърналъ отъ Ебенталъ. При прочита на писмото

князь Фердинандъ се намръщи и ми каза, че нѣмало да бърза съ отговора си. Менъ се даде нареждане да чакамъ въ София.

Месецъ нѣщо по-късно азъ бѣхъ поканенъ въ двореца. Князътъ ме прие сърдито и съ устременъ погледъ ме запита: какъ си обяснявамъ появилото се въ „Франкфуртеръ Цайтунгъ“ съобщение за въпросното писмо на князь Никита.

Изненаданъ отъ този въпросъ — тъй като пръвъ пжтъ чувахъ за тая индискретность — отговорихъ, че не мога да си обясня работата друго яче освенъ да се допустне, че това отъ други е направено съ интригантска цель...

Съ това се приключи разговорътъ, безъ да получа каквито и да било инструкции. Останахъ да чакамъ още въ София¹⁾. Най-сетне, близо три месеца следъ пристигането ми отъ Цетина, пакъ бѣхъ поканенъ въ двореца. Тамъ сега заварихъ министритѣ Р. Петровъ и Д. Петковъ. Следъ размѣна на мисли решено бѣ князътъ да отклони предложението на Никита като „невременно“.

Снабденъ съ едно отворено писмо, чието съдържание бѣ повече отъ уклончиво, на утрото азъ заминахъ за Цетина, гдето пристигнахъ

¹⁾ Между това, съ какво нетърпение князь Никита очакваше моето завръщане въ Цетина, се вижда отъ думитѣ: „Надѣвахъ се, че ще бждете тукъ за тия дни“, които предназначено бѣ вмъкналъ въ частната си телеграма отъ 2 януарий 1906 г., съ която отговаряше на моитѣ привети и благопожелания по случай новата година.

подиръ доста продължително пътуване, поради лошата зима. Само въ Катаро трѣбваше да чекамъ два дена, докато се прочисти пътятъ отъ натрупанитѣ снѣжни прѣспи. Пристигналъ въ Цетина, азъ се научихъ, че князь Никита съ цѣлото си домочадие се установилъ да зимува въ зимния си дворецъ (скромна кжщица) въ Риека на Шкодренското езеро. При всичко, че маршалътъ на двореца своевременно му съобщи за моето завръщане и че му нося отговора на нашия князь, князь Никита — за да подчертае незадоволството си за тъй дългото бавене на тоя отговоръ — нито пожела да му се изпрати писмото въ Риека, нито пъкъ ме покани да отида тамъ да му го предамъ. Следъ дълги дни той се завърна въ Цетина. На 15 февруарий 1906 г. бѣхъ приетъ отъ него доста хладно, въпрѣки голѣмата куртуазия, която той умѣеше да влага въ отношенията си съ дипломатическитѣ представители. Още по-мжчно можа да скрие незадоволството си, следъ прочита на поднесеното му писмо. „Отъ онова, което ми пише вашиятъ господарь, каза той, виждамъ, че моятъ опитъ пропада. Той е противъ комбинацията, която му предлагамъ. А какво да кажа за вашето тъй дълго бавене? Повече отъ три месеца напраздно бѣхъ въ очакване. Надѣвайки се отъ днесъ за утре да получа какъвъ-годе отъветъ отъ София, азъ се приковахъ презъ всичкото време въ Цетина, благодарение на което намѣрението ми да

отида въ странство сжщо пропадна. Да знаете, че азъ съмъ „ощетенъ“ въ случая...

Съгласно даденитѣ ми отъ София инструкции отговорихъ на князь Никита, че не друго, а важността на въпроса е причината да се забави отговорътъ на писмото му. Додадохъ, че той, като старши и близъкъ родника на краль Петра, е желателно да почне отъ Бѣлградъ. Колкото до предложената отъ него среща, тя, по мнението на князь Фердинанда, може да стане презъ лѣтото въ нѣкой курортъ; тъй тя нѣма да възбуди ония подозрения, що би възбудила ако станѣше по-рано, па било то и на неговата яхта нѣкжде по море.

Следъ като дигна погледъ отъ писмото, князь Никита, като да завършваше недоизказана фраза, забеляза, че сръбско-българскиятъ договоръ билъ осжденъ на пропадане и че Сърбия могла да се емансипира икономически отъ Австро-Унгария само чрезъ свързването ѝ единъ день съ Адриатическо море презъ Стара Сърбия. Това била негова отколешна идея.

Тъй се завърши тая знаменателна инициатива на князь Никита, който не можеше да стои миренъ и да гледа равнодушно и най-незначителната размѣна на мисли между България и Сърбия. Това толкозъ повече, че неговото интимно желание бѣ не другъ, а той да бжде на чело на сръбството, па ако е възможно и на цѣлото южно славянство. Неговитѣ амбиции отиваха до тамъ, щото въ

минута на експанзивностъ той не веднажъ ми се е оплаквалъ, за гдето сждбата го била осждала да бжде владѣтель на една тъй малка държавица.

Специално къмъ сръбския дворъ омразата на князь Никита бѣ безгранична.

* * *

Ако предложената среща и да не стана, князь Никита не се отчая. Нѣколко месеца по-късно, а именно на 5 юлий 1806 г., по време на една вечеринка, дадена отъ престолонаследника князь Данило въ честь на дипломатическото тѣло, той се задѣли съ мене и съ турския пълномощенъ министъръ Февзи паша, и безъ забикалки се обърна къмъ двама ни съ следнитѣ думи:

„Не мислите ли, че е дошелъ моментътъ да се разберемъ веднажъ за винаги и да сключимъ единъ съюзъ между балканскитѣ държави? За постигане, обаче, на подобна цель желателно е да се направятъ взаимни отстъпки, безъ тѣ да оронватъ престижа на коя и да е отъ тия държави. По моето мнение този тъй много желанъ съюзъ въ интереса на балканскитѣ народи, трѣбва да се изрази въ една конфедерация. Но, имайки предвидъ амбициитѣ и стремежитѣ за първенство на всѣкиго отъ владѣтелитѣ на казанитѣ народи, азъ мисля, че най-практическото разрешение въ случая е да се постави на чело на балканската конфедерация

Негово Императорско Величество Султанътъ, съ условие всѣкой да запази своята абсолютна независимостъ“.

Князь Никита додаде, че желанието му било да съобщимъ това на нашитѣ владѣтели.

Цельта му бѣ да засвидетелствува съ туй приятелството си къмъ Султана и да хвърли интригата въ Петербургъ, София и Бѣлградъ.

По това време той правѣше италиянска политика.

Следъ горния разговоръ, който, разбира се, остана сжщо безъ ефектъ, князь Никита временно замълча. На 22окто мври с. г., обаче, той отново ме покани въ своя дворець на политически разговоръ.

„При всичко, че резултатитѣ отъ по-раншитѣ ми постѣпки — започна той — далечъ не сж насърчителни, азъ пакъ искамъ да се повърна на въпроса за споразумението, което отъ день на день ми изглежда по-належаще. Предъ видъ, обаче, на царувация политически развратъ въ Сърбия и при абсолютната липса на предвидливостъ отъ страна на кралъ Петра, азъ мисля че на първо време споразумението трѣбва да се постигне само между България и моята държава. Разберемъ ли се ние веднажъ, сърбитѣ сами ще ни подирятъ и тогава ще имъ наложимъ такива условия, каквито намѣримъ за добре. Вѣрвайте ме, господинъ Тошевъ, че Ви говоря искрено и че се ржководя единствено отъ желанието да се направи нѣщо полез-

но. Нека Богъ ми е свидетелъ, че нѣмамъ никакви други цели. При все туй вашиятъ господарь изглежда да се съмнява въ мене, безъ да ми бждатъ посочени поне нѣкои отъ причинитѣ, на които би могло да се отдаде оная липса на довѣрие, тѣй необходимо и скжпо за постигането на резултати еднакво полезни за всички ни. Между това, азъ никога не съмъ престаналъ да питая къмъ вашия господарь ония чувства на дълбока и искрена симпатия и преданостъ, които непрестанно сж ме въодушевявали както къмъ него, тѣй и къмъ неговия народъ. Ето защо, въпрѣки ланския неуспѣхъ, чиито причини за мене оставатъ все тѣй още неясни, азъ отново ще си позволя да предложа да сключимъ единъ отбранителенъ и нападателенъ съюзъ. Нѣма нужда да ви казвамъ, че всичко това азъ се ангажирамъ да пазя въ най-голѣмата тайна. Казвамъ това, защото ми се стори, че въ отговора на вашия князь се правѣше алюзия на известна индискретностъ“.

Отбѣгвайки всѣко разискване на горната тема, казахъ, че за България е важно съ общи усилия да се действува за автономията на Македония.

Тия мои думи не се понравиха на князь Никита. Забравяйки, че малко по-рано той самъ ми бѣ проговорилъ за тая автономия, сега той нервно отвърна: „Да се работи по миренъ начинъ за разрешението на македонския въпросъ е утопия. Но даже да допуснемъ, че това би

било възможно, България би се върнала 50 години назад от своите народни идеали, а пък моят народ — най-малко 500 години. Искамъ да кажа, че азъ съмъ за нѣщо по-практично. Ние сме почти въ десетия часъ и трѣбва да побързаеме. Македонскиятъ въпросъ трѣбва да се реши съ оржие. Ако ние сме готови и съгласни, всѣкой ще бжде доволенъ, защото за всички ще има по нѣщо. Черна Гора е малка, но е яка. Азъ имамъ 50,000 души отлични войници въ Черна Гора и още единъ пѣтъ и половина толкозъ въ Стара Сърбия“.

Такъвъ бѣ езикътъ, що държеше князь Никита винаги, кога заговорѣше за „свѣтлото бждеще на южното славянство“.

ИСТОРИЯТА НА ЕДИНЪ РЕВОЛВЕРЪ

Огдавна князь Никита си бѣ наумилъ при първа възможность да настани още нѣколко черногорчета въ нашето Военно училище, гдето, освенъ свършилитѣ вече презъ 1903 г. Ломпаръ Петъръ и Лазовичъ Милушъ, презъ 1906 г. следваха още Мартиновичъ Марко и Поповичъ Гаврилъ Шпировъ. Подхвърлейки ми често за това свое желание, князь Никита не пропускаше да повтори, че щѣлъ да се счита особено щастливъ и поласканъ да види въ своята юначна армия повечко черногорски соколи свършили и служили у насъ. Братя по кръвъ, единъ день ние сме могли да бждемъ вѣрни другари и по оржие противъ всѣки, който би дръзналъ да посегне на онова, що е наше, или на онова, което рано-късно трѣбвало да ни принадлежи по право. Ако съ официална Сърбия той не се разбиралъ лесно, съ България нищо, обсолютно нищо го не дѣляло. Между черногорци и българи по всички въпроси, интересуваци тѣхнитѣ държави, имало пълно единомислие. Въ никоя точка взаимнитѣ имъ интереси, по суша и по море, не се кръстосвали. И Черна Гора и България, покрай общославянскийя въпросъ, който тѣй тѣсно ги обединявалъ подъ широко разперенитѣ мощни криле на

руския бѣлъ орелъ, имали и свои специални обекти и всичко позволявало, щото преследването и осжществяването на тѣхнитѣ идеали да върви успоредно, ржка въ ржка и съ еднакъвъ жаръ въ сърдцата. . .

Когато тѣй се увличаше краль Никита — а това често му се случваше — у него се обаждаше и поетѣтъ и току вижъ, че започналъ съ своя ясенъ и мелодиченъ гласъ да декламира нѣщо, било изъ своитѣ поезии, било изъ ония на Петра Петровича Ниегошъ — черногорски владика и владѣтель, умрѣлъ въ 1851 г. и погребанъ на върха Ловченъ. Особено обичаше князь Никита да декламира нѣкои откъслеци изъ „Горски вијенац“ — най-доброто съчинение на Петровича, като напр.:

„Благо мени, моји соколови!
благо мени јуначка свободо,
јутрос си ми дивно васкреснула
из гробовах нашијех ђедовах!“

или:

„Сад ми дајте једну чашу вина,
ма доброга и чашу од оке,
да наздравим старац бадњацима“.

Следъ туй отново минаваше на прекжснатия разговоръ и ако първата му дума не бѣше пакъ за сърбитѣ, втората безъ друго се отнасяше до тѣхъ.

„За жалость, повтаряше и потретьаше той, единодушието между васъ и насъ липсва въ

отношенията ни съ Бѣлградъ. Тамъ всѣка искреностъ е замѣнена отъ фалшъ и притворство. И завистъ голѣма. Тамошнитѣ управници гонятъ при това цели и прибѣгватъ до методи, съ които нито ние нито вие можемъ да бждемъ съгласни. Бѣлградъ иска и онова, което е наше. . .

Между насъ да си остане, враждебно е настроенъ противъ менъ и моятъ зеть краль Петъръ. Види се, това е въ знакъ на признателностъ за подържката, която не престанахъ да му указвамъ, до като бѣше емигрантъ и прекарваше въ неволя. Нищо по-добро не очаквамъ и отъ неговитѣ синове — мои внуци —, които безъ мене дълго щѣха да ходятъ още немили-недраги изъ женевскитѣ улици. Колкото до сръбскитѣ управници, тѣ се надварятъ, кой повече да ме злопостави въ Петроградъ. За щастие, никой не обръща внимание на тѣхнитѣ интриги. Въ Русия азъ съмъ като у дома си и се радвамъ на едно довѣрие, което нищо и никой не е въ състояние да разколебае“.

Сврѣзвайки тия си чести оплаквания съ симпатитѣ, що хранялъ къмъ насъ, князь Никита отново ми проговори при една среща за своитѣ черногорчета. Удобенъ поводъ за това му бѣ дало обстоятелството, че день порано случайно ме бѣ срещналъ на улицата съ току-що пристигналия отъ София моя четиринайсеть годишенъ синъ, кадетъ по онова време въ Военното училище. Щомъ ни зърна, той се

приблѣжи до насъ, потупа малкия по рамото и поржча непременно да му го заведе, защото билъ любопитенъ да го разпита за живота въ Военното училище и пр..

Съгласно това височайше желание, на утрото азъ бѣхъ заедно съ моя синъ въ историческата „оджаклия“. Не знамъ да ли Негово Височество се интересувахе толкова да види и разпита малкия кадетъ, но това което знамъ е, че съ особено детско любопитство кадетътъ съ видима изненада плахо разглеждаше обширната стая и висецитѣ по нейнитѣ стени и разпиленитѣ по голѣмата маса безъ брой сабли, пушки, пицове и револвери отъ разни произходи и отъ разни епохи. Не се изминаха нито петъ минути, ето ти и стариятъ князь съ револверъ въ силяхъ лѣка, веселъ и засмѣнъ влѣзна въ „оджаклията“. Следъ като се поздрави съ менъ, той приветливо се обърна къмъ застаналия мирно кадетъ и като го хвана за ржка, отведе го до голѣмата маса. Сочейки му намиращитѣ се по нея оржжия, той съ наставнически тонъ му отправи следнитѣ думи: „Сега си още малъкъ кадетъ, но ще порастнешъ и ще стигнешъ, дай Боже, до най-високия чинъ въ вашата славна армия. Ще бждешъ, увѣренъ съмъ, преданъ на твоя владѣтель — отличенъ мой приятель, Негово Царско Височество князь Фердинандъ — и храбъръ защитникъ на твоего хубаво и богато отечество“.

При думата богато, князь Никита хвърли бързъ погледъ къмъ менъ, и продължи:

„ . . . Ще бждешъ гордостъ и за твоитѣ родители, честити че иматъ такъвъ юначина синъ като тебе. Но азъ искамъ да не забравяшъ и стария князь Никита. За това вземи този револверъ за споменъ отъ менъ. Нека той винаги ти наумѣва моята бедна, ала героична Черна Гора и нейния господарь; нека ти наумѣва и нашата обща покровителка Русия, отъ гдето е полученъ и този револверъ, защото и той, заедно съ хиляди още като него, ми е подаренъ отъ всерусийския царь, великия и всемощенъ стражъ на цѣлото славянство. Патрони нѣма да ти дамъ, защото си още малкъ. Такива по-късно татко ти ще ти купи“.

При тия думи князь Никита направи кръсть върху гърдитѣ на кадета, дигна го съ здравитѣ си мускулести рѣце и го цѣлуна по челото.

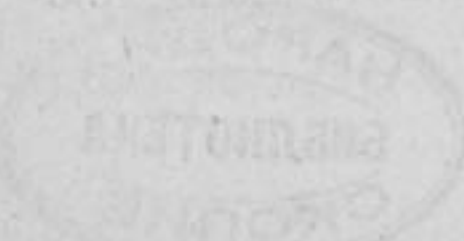
„Ето нà, каза той, въ такава носия искалъ бихъ азъ да видя часъ по-скоро облѣчени много още мои черногорчета. Но за туй татко ти ще се погрижи. Може би единъ день заедно съ моитѣ соколчета и ти ще се боришъ противъ агаряни и шваби. А сега бжди добре дошелъ въ моята Черна Гора и до като си тукъ нито единъ день да не хвърляшъ красивата си войнишка примѣна“.

Съ туй се свърши ауденцията, за която винаги ни наумѣва грамадниятъ барабаненъ револверъ, ехото отъ чието силно гърмене се е разнасяло изъ много отъ красивитѣ наши планини по време на екскурзии. .

The first part of the document is a letter from the author to the editor. The letter discusses the author's research on the history of the region and the importance of preserving historical records. The author mentions that they have spent several years collecting and organizing these records and that they believe they have discovered some interesting facts about the region's past. The author expresses their hope that the editor will find the document interesting and will be willing to publish it.

The second part of the document is a list of references. The references include several books and articles that the author has consulted in their research. The references are listed in a standard format, including the author's name, the title of the work, and the publisher's name.

The third part of the document is a list of footnotes. The footnotes provide additional information about the author's research and the sources used in the document. The footnotes are numbered and placed at the bottom of the page.

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
Предговоръ	3
Солунъ	7
Гевгелие	26
На карантина	36
Българската черква „Св. Димитъръ Солунски“	49
Иванъ Гарвановъ	61
Битоля—Цариградъ	73
Охридъ и Струга. Мехди бей	87
Хилми паша	100
Една разходка до Прилепъ	109
Цетина	140
Февзи паша	152
Единъ необикновенъ руски подаръкъ	160
Черногорската конституция	165
Черна Гора се снабдява съ артилерия	173
Князь Никита иска съюзъ съ България	177
Историята на единъ револверъ	189

СРПРКРКРКРК

